

BEVEZETÉS

Erdély – fejedelmei alatt – másfélszázadon át ugyanazért ragaszkodott a különálláshoz, mint amiért száz év múlva a Magyarországgal való újraegyesülést, az uniót sürgette: mindkét esetben szabadságát féltette, az életet akarta.

A szorosabb értelemben vett unió-törekvések az 1790–91-i kolozsvári országgyűléstől az 1848-as eseményekig terjednek. Ám Erdély históriájának az unióról szóló fejezete nem korlátozható e néhány évtizedre. A Bach-korszak megint különválasztotta az «erdélyi nagyfejedelemséget» az anyahontól, s így az uniónak a kiegyezés idején is megvolt a maga utójátéka. Egy félszázad múlva pedig a történelem ismételte meg önmagát: az 1918-i földinduláskor Erdély élete kiszakadt régi medréből s a két haza fiainak újból meg kellett ismerniök az unió-várás bizonytalan, gyötrelmes éveit...

Az időszak tehát, melynek eseményeit megvilágítani óhajtjuk, nem befejezett, lezárt, kerek egység, hanem – minden történetisége ellenére – ma is élő folyamat; félig már múlt, félig még jelen, a mának sok megoldatlan problémájával és gondjaival. Éppen azért az unió-kérdés mibenlétét és jelentőségét valójában csak akkor ismerhetjük meg, ha ismerjük Erdély történetének egész színpétét a politikai, társadalmi, gazdasági és szellemi élet szerves összefüggésében. Ha már nem kétséges, hogy az eseménytörténetnek e látszólag csak kísérő jelenségei kihatásukban a politikai tényekkel legalább azonos értékűek, sőt mintha épp a társadalmi és szellemi tényezők nyújtanák Erdély változásainak legfőbb magyarázatát. Nem szabad beérnünk a krónikás hálás elbeszélő szerepével. Egysíkú ábrázolás helyett a történesek összetevőit minél több oldalról kell megvilágítani; kitágítani az eseménytörténet kereteit, hogy foglaltat, a tartalmat az egykorú írók, az erdélyi múlt részesei vagy közvetlen tanúi mint leghivatottabb krónikások összefüggő

vallomásként mondhassák el. A feladat különben is sokkal igézőbb, semhogy szabad lenne néhány vonás kiragadásával túlegyszerűvé és érdektelenné hamisítani. Bármily futólag is, be kell hatolnunk a szerepet játszó tényezők tömkelegébe, beleszédülve inkább a bőség zavarába, semmint hűtlenné válni ahhoz az összetett szemlélet- és ábrázolásmódhoz, amelyet a Tündéerkert legnagyobb fiai és tanítói tettek kötelező hagyományá.

*

Az unió gondolata tulajdonképpen az elszakítás pillanatától fogva él, mióta Erdély – két világhatalom ütközőpontjába szorítva – önálló életre kényszerült. A virtuális egész Magyarország és a szétszaggatott magyar országrészek élete párhuzamosan fejlődött a magyar századokban. A majdani egyesülés reményét hatalmas fejedelmek és államférfiak éppúgy táplálták, mint egyszerű, szegény írók és tanítók. Amazok sorában ott áll Báthory István és Bethlen Gábor, majd Rákóczi Ferenc messzetekintő terveivel, mellettük a Hunyadi Mátyás nemzeti királyságát nem minden politikai szándék nélkül idézgető Zrinyi Miklós; emezek sorát a dunántúli születésű és felvidéki illetőségű Tinódi Sebestyén nyitja meg, aki Erdélyben, Kolozsvárt nyomatja ki – Izabella és Fráter György regnálása alatt – az ország egységét hirdető verses Cronicáját...

Erdély sok vérrel és nagy áldozatokkal fizetett, amiért sajátos hivatása mellett kerek másfélszázadon át oly híven kitartott. Fejedelmeit a török segítette trónra, de népe állandóan ellenőrizte őket, hogy a török segítség ellenére is kapcsolatot tartsanak, egyensúlyt a királyi Magyarországgal. Báthory István személyében királyt is adott egy idegen országnak, Lengyelországnak, de legnagyobb fejedelmei, mint pl. Bethlen Gábor, a magyar koronát már nem fogadták el, mert tudták, hogy Erdély feladata nem a szétválasztás, hanem az egyesítés, vagy legalább is az egyesülés lehetőségéig a híd szerepének betöltése.

A török kiűzése és az önálló erdélyi fejedelemség megszűnése után I. Lipót súlyos alkotmányserelmet követett el, midőn a saját nyilatkozata szerint is Magyarországhoz tartozó Erdélyt – a magyarországi rendeket meg sem kérdezve, következképpen nekik semmi befolyást nem engedve – birtokába vette s különvált állapotában megtartotta. A nemzet azonban állandóan szőnyegen tartotta a kérdést. 1715-től kezdődőleg alig volt Magyarországon országgyűlés (1715, 1732, 1741, 1764,

1792), melyen az Erdélyre és a Részekre nézve fennálló «országos kívánat» szóba nem került. Ezt az igényt királyaink több törvénycikkben nyilván elismerték, miért is a rendek a hajdani területi egység visszaállítását sürgették. De a kívánság teljesítését a bécsi udvar minduntalan elodázta azon ismeretes záradék alapján, hogy a kérdésben Erdélyt is meg kell hallgatni; Magyarország és Erdély egyidejű határozathozatalára viszont nem adott lehetőséget. Később a rendek a grávámenek során különválasztották Erdély és a Részek visszacsatolásának ügyét, oly módon, hogy Erdély uniója felől a testvérhazák kölcsönösen határozzanak, a Részek azonban – mint minden kétséget kizáróan Magyarországhoz tartozó területek – haladéktalanul csatoltassanak vissza a Szentkoronához. Werbőczy népe azonban hiába érvelt a Habsburgok és Báthoryak között létesített egykori szerződések punctumaival, amelyek szerint soha ne legyen szabad Erdélyt Magyarországtól elidegeníteni, s hiába ismételte meg egyesítési kívánságát minden alkalommal: a felséges öszbirodalom a magyarság egyesítése helyett annak szétválasztásában gyakorolta hatalmát.

Kétségtelen, hogy a hosszú különélés idővel nem éppen kedvezően befolyásolta a viszonyok alakulását. «Loin des yeux, loin du coeur» mondja a francia közmondás. Aki messze van, idővel szívüinktől is eltávolodik. Az erőszakosan fenntartott határok lassanként választóvonalat húztak a két haza egytestvér fiai közé. A bécsi udvar fényében tetszelgő, elnemzetietlenedett, nagybirtokos magyarországi főurak bizonyos lekicsinyléssel nézték a kis haza bérci közé húzódó s a birtokos nemességtől életformában alig különböző, szerényebb sorsú erdélyi mágnásokat. Erdélyben viszont, ebben a zárt külön világban, főleg a XVIII. század elején, a «náj módi» idején, egyre makacsabb transzilvánizmus fejlődik ki a szokatlan változások miatt joggal elégedetlenkedő s a kismagyar szemléletbe szorított erdélyiek között, aminek írásaikban több-kevesebb indulatossággal kifejezést is adnak (Cserei, Mikes, stb.). Ennek a transzilvánizmusnak lényege: a magyarországinál különb, kipróbáltabb, jobb magyarság, a nemzeti hagyományok nagyobb tisztelete, felekezeti türelmesség és a közvetlen szomszéd egyoldalú bűvölete helyett emelkedettebb, függetlenebb európai szemlélet.

Amint azonban a két testvérország közé mesterségesen emelt sorompók kissé lazulnak, s egymás kölcsönös megismerésére, valamint a bajok közös forrásainak felfedezésére alkalom

nyílik: a sajnálatos ellentétek lassanként feloldódnak, s a két testvérhaza fiai testvéri ölelkezésben találkoznak. Annak a felismerésnek pillanatában, hogy Magyarország és Erdély különállása csupán idegen érdekeket szolgáló fikció: tulajdonképpen már létre is jött a két ország uniója. Szinte lényegtelen, hogy a törvények csak több évtizedes késéssel pecsételik meg ezt a lelki egységet, s hogy Erdélyben elég sokan akadnak még, akik a meglévő kisszerű kereteket létük szükségképi formájának, sőt mi több: az ősi alkotmány, a nemzeti szabadság legfőbb palladiumának vélik. Ámde a karaván halad. Amint a konzervatív öregurak táblabíró-világa lealkonyul, «a fiatal Magyarország» és Erdély reformifjúsága kiharcolja végre a nemzet méltatlanul mellőzött jogait.

*

Magyarország és Erdély reformkorának kezdete egybeesik. Az 1790-ben megnyíló pozsonyi és kolozsvári országgyűlés vezeti be e kort. Mindössze néhány évtizedre terjed, politikai eseményei pár adattal, néhány évszámmal pontosan körvonalazhatók. De ha a lezajlott események indítékait is ki akarjuk bogozni, megismerni a szálakat, melyekből a történetek szövete előállt: sokrétű, sűrű hálózatot kell szétfejtünk. Erdély reformkora tulajdonképpen egy másfélszázados mult mérlege és egy – azóta szintén multtá vált – százéves jövődő magyarázata. Erdély reformkora nem más, mint Erdély értelme. Mindazok az eszmei törekvések, amelyek nemzedékek óta politikai, társadalmi és művelődési programként jelentkeztek, most nagyrészt megvalósulnak; a nemzetiségi aspirációk pedig, amelyek eddig a fejlődést csak lappangva gátolták, most nyílt ellenállásban törnek ki. A politikai, társadalmi, szellemi és gazdasági erők e néhány évtizedben oly bonyolult koordináta-rendszert alkotnak, melyek hálózatában minden vonalat egyenlően értelmezni: a kép világosságát zavarná, minden vonalát nem részesíteni kellő figyelemben: a kép hitelességének rovására menne.

Az 1790–91-i kolozsvári országgyűlésre négy feladat megoldása várt, úgymint: az uniónak, a jobbágyság szabad költözködésének és az urbérnek ügye, a nyelvkérdésnek és a románok viszonyának rendezése. Ha e feladatokat sikerül vala megoldani, Erdély a XIX. század küszöbén tespedés helyett fejlődésének aranykorát éli... A nagyszerű reformok azonban nem valósultak meg és a közbejött napoleoni háborúk, valamint I. Ferenc

abszolutisztikus uralkodása miatt csak egy emberöltő múlva válhattak ismét időszerűvé.

Erdély és Magyarország egyesítésének kérdése több erdélyi magyar vármegye és székely szék kezdeményezésére már a korábban megnyílt pozsonyi országgyűlésen szóba került. Az erdélyiek ekkor még nem annyira teljes uniót, mint inkább csak szorosabb összeköttetést kívántak volna létesíteni Magyarországgal. II. József reformjai keltették fel bennük az unió szükségességének gondolatát, mintegy pillanatnyi védekezésül, veszélyeztetett alkotmányuknak az erősebb Magyarországgal való szövetségében remélve biztosítékot. Maga az erdélyi országgyűlés sem volt még elég határozott és egységes az unió kérdésében. Gróf Bánffy György gubernátor uniós pártjával szemben állt politikai ellenfelének, gróf Teleki Sámuelnek unióellenes pártja. Bécs – mint száz év óta – most is unióellenes volt. II. Lipót még az országgyűlés megnyitása előtt bizalmas utasítást írt báró Rall altábornagy királyi biztosnak, hogy «kellő módon, kéz alatt minden segédeszközzel hasson oda, hogy a rendek ilyen javaslattal fel se lépjenek, vagy ha fellépnek, önként álljanak el attól. Mert én az ilyen egyesítést soha nem engedhetem meg – és nem is akarom». Így történt, hogy míg a pártok a magyarországi és erdélyi udvari kancelláriák egyesítésének módjáról tanácskoztak, addig Bécsben a külön erdélyi kancelláriát visszaállították és kancellárrá gróf Teleki Sámuelt nevezték ki. Ez az intézkedés hosszú időre ismét eltemette az unió ügyét, s Erdély különállását a II. Józseftől már egyesített két kancellária szétválasztásával még szembetűnőbbé tette. A rendek II. Lipót alkotmányos érzületében bízva beletörődtek a helyzetbe. Az 1792. és 1802. évi magyar országgyűlés azonban újból sürgette az erdélyi részek visszacsatolását, s magát az uniót is, de a kérdés a bécsi udvar frivol taktikázása miatt sohasem juthatott el a két országgyűlés egyidejű és egyértelmű határozatáig.

Az országgyűlés másik fontos pontját a jobbágycsőrdék alkotta. II. József megszüntette az «örökös», azaz a földhöz és egy földesúrhoz kötött jobbágycsőrdéket. Ennek fenntartásán vagy visszaállításán kellett elsősorban döntenet. A királyi leirat azt ajánlotta, hogy a jobbágy, ha urával előre megegyezik s maga helyett alkalmas utódot állít, szabadon elköltözhet. A magyarság többsége, köztük idős báró Wesselényi Miklós, «a vasember», és a székelyek ellene voltak a szabadköltözködésnek. Végül is csak gróf Bánffy György kormányzó erélyes közbe-

lépésével sikerült törvénybe iktatni a jobbágyok szabad költözöködsi jogát.

Az országgyűlés minden fontosabb tárgyát, így a nyelv-kérdést is II. József reformjainak ellenhatása vetette föl. A heves küzdelem gróf Gyulai József és báró Kemény Simon azon javaslatából indult ki, hogy tiltakozzanak a rendek a német nyelvnek még II. Józseftől elrendelt hivatalos használata ellen s a németnyelvű királyi leiratok ügyében keressék meg a guberniumot. Ámde a szász követek az indítvány ellen foglaltak állást, s helyesebbnek vélték, ha a leiratok a jövőben a német mellett latinul közöltetnek a rendekkel, mivel «a szászok e nyelvet jobban értik, mint a magyart». Az így keletkezett felháborodás viharát csak Bánffy György főkormányzó tapintatos fellépése és Bruckenthal Mihály szász comes nyilatkozata tudta lecsillapítani. Ez volt az erdélyi országgyűlésen az első nemzetiségi vita. Első fellobbanása a nemzeti gondolatnak, amely a francia felvilágosodás eszmeköréből kiindulva, a német romantika értelmezése szerint kereste a nép és az állam között a maga szerepét.

A magyar és a szász náció nyelvi – és ami ettőlfogva egyet jelent: nemzeti – ellentétét tovább mélyítette a román nemzetiség nyelvi és politikai igénybejelentése. II. Józsefnek az az intézkedése, amely az erdélyi három nemzet kiváltságos állapotát megszüntette, a románok előtt is megnyitotta a haladás útját. Visszavonó rendelete azonban ismét eredeti, alkotmányon kívüli állapotukba helyezte őket. Éppen ezért püspökeik könyörgő levelet intéztek II. Lipóthoz («Supplex libellus Valachorum»), amelyet a király tárgyalás végett eljuttatott az országgyűléshez. Leirata a következő utasításokat tartalmazta: Tegyenek a rendek javaslatot, hogy mi módon lehetne a románok egyenjogúságát törvénybe iktatni; hogyan lehetne nekik szabad vallásgyakorlatot biztosítani; mily eszközökkel kellene a mindkét felekezeti román klérus megfelelőbb anyagi ellátásáról gondoskodni és végül hogyan lehetne a románság nyers tömegében a művelődést elősegíteni? Amikor éppen e kérvényt olvasták fel az országgyűlésen, tűz ütött ki a városban, megkondultak a harangok s a teremben lévő követek helyükről felugrálva az ablakok felé siettek. Ebben az izgalmas pillanatban hangzott el báró Wesselényi Miklós intő szózata: «Maradjatok helyeteken és ne szaladjatok! mert elég nagy tűz ég most ebben a házban, bár ezt olthassuk el!» A király a román püspököknek adott válaszában biztosította ugyan a népet atyai jó-

indulatáról, de a kéretlen kérvényezőket egyéni akciójukért meg is intette. Még ugyanazon évben a román határőrezred tisztjei ismételték meg hasonló kérést, s különböző mozgalmaik nyilván mutatták, hogy nemzetiségi törekvéseik egyre határozottabban bontakoznak ki.

*

Az 1790–91. évi országgyűléstől az 1834. évi diétáig Erdély politikai története színtelen, szürke folt. I. Ferencnek minden reformtól távolálló hosszú uralma a Kolozsvár és Bécs között következetesen elgáncsolt szabadelvű törekvések négy évtizedes kényszerszünetével egyértelmű. E korszak krónikása unottan és megvetéssel dobna el tollát, ha a történelem pusztán politikai eseményekből állna. De a gazdasági, társadalmi és szellemi élet gondjai és mozgalmai feledtetik a látszólagos tétlenséget s az építő munka eredményei kárpótolnak a száműzött retorikáért.

Ami közéleti vonatkozású esemény Ferenc császár-király napoleoni háborúságából Erdélyig elhatott, csak idillikus, halvány visszfénye a kor politikai történetének. Ilyen ártalmatlan epizód például az 1809-i utolsó nemesi fölkelés, melyben az erdélyi nemesség is résztvett, harmadfélezer lovassal és ötszörannyi gyalogossal táborozván ok nélkül Enyed és Beszterce között. Erdélyi emlékiróink tanúsága szerint az egész parádében legfőbb szerepet a személyes hiúság játszotta.

Ha véráldozatot nem is, annál érzékenyebb gazdasági terheket rótt Erdélyre Ferenc háborúja. Az 1810. évi devalváció, amely az összes forgalomban levő papír- és rézpénzt értékének egyötödére csökkentette, országos felháborodást és elkeseredést váltott ki. Hatása igazából 1815-ben mutatkozott, amikor a pénzügyileg leromlott kis országra történetének egyik legínségesebb esztendeje szakadt. E nyomorúságok következményeit Erdély évtizedekig sínylette. A bajokat csak a tehetősebb társadalmi rétegek összefogása és segítő készsége enyhítette; a bécsi kormányzat egyedüli «támogatása» abból állt, hogy megkönnyítette – a kivándorlást Oláhországba.

Bár a politikai élet pang és a gazdasági helyzet lehangelő, a társadalmi mozgalmak eleven vérkeringést visznek Erdély eseménytelen történetébe. Az államvezetésből, a politikai és gazdasági élet irányításából kiszorított s csupán befogadó szerepre ítélt magyarság szívésen dolgozik s rendkívüli eredményeket ér el a reformkor előidején. A szellemi élet megszervezése, a mult értékeinek összegyűjtése, az alkotó és nevelő

munka épp oly céltudatosan folyik Erdélyben, mint «a másik hazában»: Magyarországon. Mielőtt e munka részleteit áttekin-tenők, ismernünk kell a XIX. század első negyedének erdélyi társadalmát, úgy amint az egykorú följegyzések megörökítették.

Erdély társadalmi viszonyait sok tekintetben mintaszerű- nek nevezhetjük. A különböző társadalmi osztályok kapcsola- ta itt sokkal közvetlenebb, mint bárhol másutt az országban. A történelmi osztályok: a főúri rend és a nemesség állandó, szoros kapcsolatban állt egymással, amit születési, vagyoni és műveltségi viszonyainak közelsége vagy éppen azonossága eléggé megmagyaráz. Az erdélyi arisztokrácia egy része nem is bírja külső jelét a társadalmi megkülönböztetésnek; hiszen van erdélyi fejedelmi család, mely sem bárói, sem grófi koronával nem ékeskedik. A többi patinás, történelmi család jó része sem szorítkozik a születési arisztokrácia, a «felső tízezer» körére; családfáján az erdélyi magyarság majd minden rétege, a vagyonosabb középnemességtől a hétszilvafás kurta- nemesig, valamint a polgári osztályig képviselve van. Erdély mágnásai ugyanis évszázadokon át külföldi konteszek és princeszek helyett többnyire erdélyi magyar lányokkal kö- töttek házasságot. A közös eredet mellett a többé-kevésbbé azonos vagyoni körülmények is egyneműbbé alakították Erdély magyar társadalmát. Az erdélyi földbirtok megoszlása ki- egyensúlyozott; kirívó ellentéteket, kiskirályságok mellett teljes nincstelenséget itt alig találunk. Erdélyben az 500–1000 holdas uradalom már nagybirtoknak számít; a középnemesség, melyből Erdély annyi történelmi nagyja sarjad ki, mintegy 100–200–300 holdas birtokokon gazdálkodott apáról-fiúra. A két vezető osztály közelsége azután közelebb hozta hozzájuk az alsóbb, népi tömegeket is. Főúr és pór találkozásának, testvéri kézfogásának alig van másutt mélyebb s igazabb gyökérszeme, mint Erdélyben.

A reformkorbéli Erdély krónikásai, lokálpatrióták és magyarországi vendégek, Transzilvánia társadalmi életéről mind ilyen értelemben nyilatkoznak. Kazinczy Ferenc, aki Erdély sajátos szellemét Magyarország számára valósággal felfedezte, elragadtatva ír a szinte egynemű erdélyi magyarság patriarkális társadalmi viszonyairól: «Itt a társasági együtt- lételekben valami szívesebb, melegebb, jobb vagyon, mint nekünk némely korcs tájainkon. A tizenhárom magyar és öt székely megyéből álló kis országban mindenek ismerik egymást, nagy részben rokonok, s a rokonok nem felejtik, mint mi, hogy rokonok.» Ugyanő figyelmeztet az erdélyi társadalmi érintkezés

közvetlen egyszerűségére, magyaros nyílt őszinteségére. Összehasonlítja a felsőmagyarországi és erdélyi vendéglátást: amazt kimértnek, hűvösnek, ezt otthonos melegségűnek tartja. «Ha miközénk jönne egy vendég, – kérdi Kazinczy – mit tennénk vele? Hideg nyájassággal fogadtatnék. Ebédünkre, kávénkra, ozsonnáinkra s kártyázni, kocsizni hívnánk meg s inkább kívánánk láttatni vele magunkat, mint ötet mulattatni... Ahelyett itt, Kolozsvárt az a szerencse ére, hogy nagyok kicsinyek, felvidult arccal jöttek felém, s egy indulatos megölelés, egy meleg kézszorítás azt mondotta nekem, hogy régen ismerjük egymást, hogy keblünkben egy láng ég». A zempléni vendég hét napot töltött Kolozsvárt s így gondol arra vissza: «Ez a hét nap valóban életem legszebb napjai közé tartozik, s vádlom sorsomat, hogy e jó földet hamarabb nem láttam.»

Egy másik vendég, a «kis Déryné», a maga kedvesen fecsegő, saját ügyeivel szeljtében-hosszában foglalkozó modorában közli benyomásait Kolozsvár társadalmi életéről. A város kedélyes lakói nemcsak a színpadon becézték, hol pályája legforróbb sikereit aratta, hanem otthonaikat, szalonjaikat is kitárták előtte. «Én Kolozsvárt nagyon megszerettem – így emlékezik közel félszázad múlva. Mentől tovább voltam, az egész közönség, de még leginkább a dámák, annál nagyobb kegyelettel viseltetek erányomban. Mindennap meghívtak ebédre. Ah, a kolozsvári dámák véghetetlen szeretetreméltók. Ők nem kevélyek. Oly finom leereszkedők tudnak lenni, miként nem érzetik, hogy ők ereszkednek le, hanem hogy ők fölemelnek bennünket. Magas műveltségű műértők, művészetpártolók; a honfiakkal karöltve ők eszközölték, hogy úgy megerősödött a kolozsvári színészet.» Kolozsvári ismeretsége a város egész vezető társadalmára kiterjedt. Öregek és fiatalok, grófok és fertálmágnások egyforma vidám nyájassággal fogadták. Báró Bánffy Pálról és feleségéről azt jegyzi föl: «kedves öreg pár a régi magyar korból, nem volt náluk semmi fesz». Hasonlóképpen dicséri leányuk, gróf Bethlen Györgyné kedvességét, vidámságát, nyájasságát és családi közvetlenségét.

E nyilatkozatok után az őslakó báró Jósika Miklós lokálpatriotizmusa sem tűnik fel szertelen túlzásnak. Jósika az erdélyieket természetesen a világ legszeretreméltóbb embereinek tartja. Ezt azzal magyarázza, hogy «az erdélyi ember többnyire síma, hogy ott nagy száma van a valódi gentlemanoknak, az emberek míveltebbek és jobban növeltek sok másnál». Tréfáikban nincsen gúny, s a mókában nincs malícia. Azt sem mulasztja el megjegyezni, hogy «ritka helyen van annyi fel-

tünően szép és kedves hölgy, mint Erdélyben, s hogy a műveltebb osztály hölgyei igen jó és gondos nevelést kapnak, ami a tudást illeti, Igen kevés van ott, ki legalább három nyelvet ne tudna s e mellett művészi kiképzetetéssel ne bírna. Egyébiránt a szép erdélyi leányok nagyon is kelendők az őket egykor lenéző gazdag magyarországi körökben» – s ez vallomásának csattanója, minthogy ő maga Szabolcsból nősült. De Szabolcsnak is kijut a bók: «az a hazája a szép hölgyeknek ...»

Erdély társadalomtörténete elválaszthatatlan művelődéstörténetétől, ez pedig történetjének e korban szinte kizárólagos tartalma.

Az erdélyi társadalmi és szellemi, később a politikai életnek is természetes középpontja Kolozsvár. Tudni kell azonban, hogy az erdélyi mozgalmak csak hosszas küzdelmek után találták meg súlypontjukat az ország szívében. A XVIII–XIX. századfordulón egy ideig négy nagyobb város tarthatott igényt a vezető szerepre. Mindegyiknek egy-egy éppen ezidőtájt alapított nevezetes közgyűjtemény adott különös jelentőséget. Az első az ősi fejedelmi város: Gyulafehérvár, az erdélyi római kat. püspök és szeminárium székhelye, hol gróf Batthyány Ignác püspök, a sokoldalú tudós 1798-ban létesített gazdag könyvtárt, múzeumot és csillagvizsgálóintézetet. A második Marosvásárhely, hol a királyi tábla, a református kollégium, valamint gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár 1811-ben alapított könyvtári és múzeális gyűjteménye adott a művelődési mozgalmaknak megfelelő keretet. Harmadik Nagyszében, a szászföld gócpontja, amely 1803 óta báró Bruckenthal Sámuel erdélyi alkancellár könyvtárával és múzeumával gazdagodott. Bécs különös igyekezetet fejtett ki, hogy Erdély kulturális súlypontja minél inkább áttolódjék Szebenbe. A magyarság annál céltudatosabban igyekezett Kolozsvár szellemi bástyáit erősíteni. Hiszen Kolozsvár volt Erdély egykori egyetemének, melyet II. József akadémiai lyceumi szintre fokozott le, a fő-kormányzásoknak, a katolikus, református és unitárius iskoláknak, az országgyűlésnek és az erdélyi arisztokráciának központja. A századfordulón tehát egyelőre még megoszlanak a súlyviszonyok. Szebentől a magyar körök elzárkoznak, Fehérvár csupán a katolicizmusnak erőssége; Marosvásárhely szerepe jelentős, de csakhamar ez is Kolozsvár felé közvetíti a falai közt meghúzódó mozgalmakat.

Marosvásárhelyt jutott először legközelebb a megvalósuláshoz a sokszázéves kulturális terv: az erdélyi tudományos

társaság eszméje. Aranka György marosvásárhelyi táblai ítélőmester áll a mozgalom élén. Tervét az 1790–91-i kolozsvári országgyűlés is tárgyalta és elfogadta, a főrend és a nemesség pedig anyagi áldozatokkal is támogatta. Ismételten kidolgozott plánumait mégsem valósíthatta meg, mert azokat az udvar elgáncsolta.

A közgyűteményi és tudóstársasági törekvéseket csakhamar követi az erdélyi folyóirat problémája. Az első erdélyi tudományos folyóiratot, a már címében is korszerű programot hirdető «Erdélyi Muzeum»-ot az arisztokrácia támogatásával 1814 májusában indítja meg a dunántúli származású Döbrentei Gábor, aki Kazinczy ajánlásával került Erdélybe. Az «Erdélyi Muzeum» tovább propagálja Aranka György eszméit, irodalmi és tudományos kört igyekszik teremteni és újból életre kelti az erdélyi tudós társaság gondolatát. Döbrentei a maga írói körével és főúri pártfogóival a magyar dráma megteremtését is tervbe vette. Az «Erdélyi Muzeum» drámapályázata azonban – melyen Katona József «Bánk bán»-ját figyelemre sem méltatták – kudarcot vallott. Erdélynek ekkor már állandó színtársulata volt s alig másfél évtized múlva (1831) már áll az első magyar színházépület: a kolozsvári farkas-utcai nemzeti színház. Döbrentei néhány évig működő folyóirata magában álló kísérlet volt. Az erdélyi magyar hírlapirodalmat csak később állandósította egy kolozsvári ref. kollégiumi tanár, Méhes Sámuel, a Pethe Ferencről 1831-ben átvett s 1848-ig általa szerkesztett «Erdélyi Hiradó» és melléklapja, a «Nemzeti Társalkodó» révén. 1834-től 1846-ig Brassai Sámuel «Vasárnapi Ujság»-ját is ő adta ki. Kitűnő munkatársaival sajtószerveit a politikai és társadalmi reformeszmék hatásos közvetítőivé tette. Amíg ezek a lapok létre nem jönnek, Magyarország állandóan panaszolja az erdélyi hírszolgálat, sajtó és könyvkiadás hiányát. Vörösmarty 1829-ben «a régen hallgató Erdélyt» ébresztgeti; Szilágyi Sándor még 1842-ben is csak azt jelentheti Kolozsvárról, hogy «könyvek ugyan nem jelentek meg, de bírnak néhány igen érdekes hírt»; a «Regélő Pesti Divatlap» pedig a fölött sajnálkozik, hogy a derék Erdélyi Hiradó nem közöl elég erdélyi eseményt... Dehát ugyanezen bajoktól a nagyobb testvérország is még csak az imént szabadult; alig húsz évvel előbb panaszolta Kazinczy: «Készületlen vala minden...».

A szellemi élet megszervezésére irányuló kísérletek, a mult emlékeinek közgyűteményekben való megörökítése, színházi,

irodalmi és sajtóviszonyok szervesen egészítik ki Erdély szellemi képét a XIX. század első évtizedeiben. Ebben a lelkesen forrongó küzdelmes korban Erdély iskolái is virágkorukat éltek. A kolozsvári egyetem lyceumi szintre való leszállításával fokozatosan emelkedett a régi erdélyi kollégiumok jelentősége. A külföldi iskolázás egyre szigorúbb akadályai az iskola-fenntartó felekezeteket is egyre nagyobb erőfeszítésre és munkásságuk kiszélesítésére ösztönözték. Ez időszakban több főiskolának tekinthető tanintézetet találunk Erdélyben. Így a kolozsvári lyceum mellett, hol ekkor Koppi Károly, Bolla Márton, Katona Dénes, Hornyai Ambró és Buczy Emil a nevesebb tanárok, a nagyenyedi, kolozsvári és marosvásárhelyi református és unitárius kollégiumok Erdély vezető iskolái. Enyeden folyik a református pap- és tanárképzés; tanszékein működnek Hegedüs Sámuel és Herepei Ádám: Kőrösi Csoma Sándor mesterei, Szász Károly, a nagynevű jogtudós, kinek tanítványai közül került ki báró Kemény Zsigmond; a filozófiát Köteles Sámuel európai színvonalon képviselte; enyedi diák volt Benkő József és Bolyai Farkas, gróf Mikó Imre és Salamon Ferenc is. A kolozsvári unitárius kollégiumból került ki Brassai Sámuel, Szilágyi Sándor és Gyulai Pál. Ugyanitt neveli az unitárius kollégium Aranyosrákosi Székely Sándort, Kriza Jánost, s az erdélyi történetírás két jellegzetes képviselőjét: Jakab Eleket és Kővári Lászlót. Marosvásárhely tanárkodik Bolyai Farkas, itt tanul fia, János, és a harmincas években Dósa Elek előadásai a jogászfifúságot éppúgy vonzzák ide, mint Szász Károly előadásai a nagyenyedi Bethlen-kollégiumba.

Ezek az egyszerű kollégiumok példái annak hogy egy iskola értékét nem külső szervezeti képe, hanem kisugárzó hatása: tanárainak munkássága és tanítványainak juttatott szellemi öröksége fejezi ki valójában. Erdély iskolái nemcsak nagy írókat és nagy tudósokat neveltek, mint Kemény Zsigmondot, Gyulai Pált és a két Bolyait, hanem nagylelkű, áldozatkész fiakat is a szűkecske hazának. Sehol az országban nem termett annyi mecénás, mint a kis Erdélyben! Templomai, iskolái, kulturális intézményei legnagyobbbrészt nem állami támogatásból álltak elő, még kevésbbé létesültek királyi kegyből; önnön fiai teremtették azokat! Az említettem könyvtáralapítókön kívül: gróf Kemény József és Sámuel veti meg alapját az Erdélyi Múzeumnak; gróf Mikó Imre, Sepsiszentgyörgyön emel kollégiumot s megteremti Erdély tudományos akadémiáját, az Er-

délyi Múzeum-Egyesületet; a hunyadmegyei gróf Kuun-család két tagja: Kuun Kocsárd és Kuun Géza Szászvároson alapít kollégiumot; a kolozsvári színház alapjait az erdélyi mágnások vetik meg, az első erdélyi tudományos folyóirat költségeit ugyan-csak ők fedezik... Mennyi áldozatkészség, mennyi önzetlen munka, mennyi példaadás ahhoz képest, hogy Erdély mágnásai a hazai főrendek sorában – anyagi javak szempont-jából – sohasem álltak vezető helyen. Igaz, birtokos urak voltak. De ml magyarázza meg a mai mecénástalan kor serény szimatú fiataljainak azt az önzetlenséget és lemondást, amelyet egy Bölöni Farkas Sándor és egy Kőrösi Csoma Sándor, két koldusdiák alakja képvisel? Semmi más, mint iskolájuk egykori nagy tanítójának, Apáczainak másfél százados öröksége: «a Virtus, amelyre gyalázaton és szégyenen keresztül is törekedni kell!» A Virtus, amelyből mára csak virtuskodásra telik... Bölöni Farkas Sándor, a fiatal kormányzékfi fogalmazó, híres északamerikai utazása során mélységes honfiúi bánattal vetette egybe az Északamerikai Unió s a hátramaradt Erdély politikai, szociális és műveltségi viszonyait: «Erdély népessége majd egyforma a new-yorki státussal, s Erdélyben egy, azaz egyetlenben egy ujság adatik ki – és a new-yorki státusban 237. A két magyar haza népessége majd egyforma az egyesült státusokéval, s a két magyar hazában mindössze ujság és folyóirat 10, azaz csak tíz teng-leng – és az Egyesült Státusban 1015 adatik ki. Peekskill faluban már rég ujság nyomtatatik, s Marosvásárhelyt és Debrecenben s magyar városaink nagy részében a magyar polgár még hazug levélnek hiszi az ujságot.» Útleírását a Magyar Tudományos Akadémia 1835-ben nagyjutalomban részesítette; Bölöni a 200 aranyat erdélyi írók jutalmául alapítványképp visszaajándékozta, végrendeletében pedig könyveit és pénzét Alma Materének, a kolozsvári unitárius főiskolának hagyta. – Kőrösi Csoma Sándor az 1830-i országgyűlésen számára gyűjtött segélypénzt, valamint az Akadémia 200 és Nagyenyed 450 aranyát juttatta vissza ugyanígy alapítványi célokra a szegény haza még szegényebb fiainak...

*

Amíg tehát a nemzet politikai életét a bécsi gyámság teljesen megbénítja, szellemi törekvései utat törnek s egyre szélesebb területeket és mind mélyebb rétegeket hatnak át. Széchenyi fellépése új korszakot nyit. Nemzetpolitikai koncepciójában a művelődési, társadalmi és gazdasági tevékenység ma-

gasabb egységbe olvad, melynek vonzásából már többé az időszéri politikai kérdések sem szakíthatók ki.

Erdély kissé megkésve eszmélt. Ahogy a multban is minden szellemi áramlat itt csak jelentős késéssel bontakozik ki, hogy túlélje korát, úgy ezúttal is évek telnek bele, míg a bérces haza a testvérország nyomdokába lép. Erdély politikai reformmozgalmait ifjabb báró Wesselényi Miklós indítja meg. Mint Széchenyi barátja, akivel együtt külföldi tanulmányutat tesz, s mint Magyarországon is birtokos úr, élénk figyelemmel kíséri Magyarország politikai készülteit. Átveszi Széchenyi tanításait, s szenvedélyes hangon követeli azok megvalósítását a maga szűkebb pátriájában. A jobbágyság felszabadítása, a szólás- és sajtószabadság biztosítása és az unió kérdése az ő izgató, lelkes politikai szerepével és a «Balitéletekről» (1833) szóló nagyhatású könyvével válik «a fiatal Erdély» programjává.

A Wesselényitől felvetett reformeszmék főleg egyivású mágnásbarátai és a református kollégiumok tanárai közt találtak élénk visszhangra. Ebből a véletlenül csupa református környezetből váltak ki a harmincas évek elején az erdélyi politikai mozgalmak vezéralakjai: Wesselényi párthívei és követői. A hunyadmegyei gróf Kendeffy Ádám éppoly tüzes, romantikus természet, mint a zsibói kastély ura; gróf Bethlen János higgadt, diplomata egyénisége szerencsésen ellensúlyozta amazok heves megnyilatkozásait; az alsófehérmegyei báró Kemény Dénes rendkívüli tehetsége és Szász Károlynak, a nagyenyedi Bethlen-kollégium népszerű jogtanárának alapos és sokoldalú elméleti tudása külön nyomatékot adott az erdélyi reformmozgalmaknak. Minthogy 1811 után Erdélyben nem hívtak össze országgyűlést, politikusaink a vármegyék tanácsstermeiben fejtették ki nagyhatású működésüket. Nemcsak saját vármegyéjük közgyűlésén vettek tevékeny részt, hanem mindazon vármegyék ülésein, amelyekben rész-birtokaik, s így szólásjoguk is volt. Több magyar megye és székely szék azért, hogy területükön is szólásjoguk legyen, birtokokat adományozott nekik, melyeket ők később nemzeti és kulturális célokra fordítottak. A közvélemény «vándor patrioták»-nak nevezte őket, mert megyegyűlésről megyegyűlésre jártak, s a napi politikai kérdések tárgyalása során megszervezték az alkotmányos és nemzeti ellenállást. Működésük nyomán alakult közvélemény az 1790–91 óta elgáncsolt reformtörekvések – agrárreform, unió és magyar hivatalos nyelv – mellett.

Metternich rendszere mindjárt kezdetben hatalmi szóval akarta megszüntetni a mozgalmat. E célból küldték 1833 tavaszán báró Wlassics Ferenc altábornagyot és horvátországi bánt teljes polgári és katonai hatalommal bíró királyi biztost Kolozsvárra. Az erdélyi reformpárt egy része, a heves Wesselényi Miklóssal az élén, társadalmi bojkottot kívánt szervezni a bécsi küldöttel szemben; szerencsére gróf Bethlen János síma, diplomatikus álláspontja győzött: Wlassics belátta a helyzet tarthatatlanságát és erdélyi országgyűlés összehívását javasolta Bécsnek. Bécs nem országgyűlést hívott össze, hanem Wlassicsot rendelte vissza.

Kevéssel ezután váratlan események következtek. Az erdélyi ellenzéki párt egyik fiatal vezéralakja, a daliás gróf Kendeffy Ádám szívszélhűdés következtében váratlanul meghalt (1834 február 4.), s a felzaklatott ifjúság politikai gyilkosságot gyanítva, temetésén nagy kormányellenes tüntetésre készült. Ezt a hivatalos körök megakadályozták ugyan, de olyan feszültséget teremtettek, hogy egy héttel Kendeffy halála után az ifjúság és a katonaság között véres összeütközésre került sor. Az eset legközvetlenebb részesei: egy joghallgató és a pipája, meg egy silbakoló katona. A jurátus ugyanis a főtéren «tiszteletlenül pipázott», vagyis pipájából a szikrát «sértő és kihívó módon az őrt álló katona szemébe fújta». Kis szikrák gyakran nagy tüzet csinálnak! A jogászt a főőrségen letartóztatták, diáktársai segítségére siettek, az utca népe csatlakozott az ifjúsághoz, a szorongatott őrség fegyverét használta: egy ember meghalt, többen megsebesültek, s az újabb fegyverhasználatkor a tömeget csillapító gróf Bethlen János, gróf Mikes János és báró Huszár Károly is sebet kapott.

Ez a sajnálatos eset Erdélyszerte nagy felháborodást keltett. A vármegyei gyűléseken újból izgatott tárgyalások kezdődtek. Bécs megint teljhatalmú királyi biztost küldött Kolozsvárra, ezúttal Estei Ferdinánd főherceg, Galícia katonai és polgári kormányzója személyében, aki ugyanazt javasolta Bécsnek, mint Wlassics: Erdélyt csak országgyűlés egybehívásával lehet lecsillapítani. Erre aztán I. Ferenc feladta makacs álláspontját s 1834. május 28-ra országgyűlést hívott egybe Kolozsvárra. A követválasztások eredménye beigazolta a kormány országgyűlés-ellenes magatartását: az ellenzék jelöltjei ugyanis olyan nagy arányban győztek, hogy a kormány kénytelen volt hárommannyi «királyi hivatalos», ú. n. regalista behívásával ellensúlyozni számukat. Ahol ez sem segített, mint

például az elnökválasztásnál, ott Bécs a határozatok önkényes megváltoztatásával erőszakolta keresztül akarátát; így lett az országgyűlés ellenére az országgyűlés elnöke báró Nopcsa Elek.

Ezen az országgyűlésen mutatkozott be a liberális ellenzék mint parlamenti párt. Legfőbb képviselői: báró Wesselényi Miklós, gróf Bethlen János, báró Kemény Dénes, gróf Teleki Domokos és Szász Károly. A szembenálló konzervatív párt vezére az ifjú báró Jósika Sámuel királyi hivatalos volt. Amazok kitűnő szónokok és politikusok, ez se nem szónok, se nem politikus, csupán exponense egy veszett ügynek és egy kiváltságaihoz ragaszkodó osztálynak. Az 1834. évi országgyűlésen tett először tanúságot az ellenzék parlamentáris képességéről. Jancsó Benedek, Erdély történetének eddig legkitűnőbb ismerője, akinek műve nekem is legfőbb vezérfonalam, – előadását az eseménytörténeti szakaszokban mindvégig híven követem – ez országgyűlés színvonalát az 1832–36-i pozsonyi diétáival egyenlőnek ítélte. Az egymástól távoleső két országgyűlést kétségtelenül azonos szellem hatotta át. Az erdélyi abban is hasonlított a magyarországihoz, hogy Wesselényi is megteremtette Kossuth példájára a könyomatos «Országgyűlési Tudósítások»-at, amelyeket a cenzura szintén elkobozott. Ezt a kormányintézkedést csakhamar az országgyűlés felosztatása követte (1835. február 6). Erdély kormányzását és a gubernium vezetését mint teljhatalmú biztos Estei Ferdinánd vette kezébe. Erre az alkotmányellenes lépésre az országgyűlésen törvényesen megválasztott kormányszéki tanácsosok és főispánok lemondtak. Helyükre aulikusok kerültek. Március 2-án meghalt I. Ferenc. Utóda, V. Ferdinánd alatt Erdély helyzete csak annyiban változott, hogy Metternich most már korlátlanul törhetett hitvány eszménye: a beszervezett rendőrállam felé. A rendszer az ellenzéki politikusok üldözésével kezdődött. Magyarországon Kossuthot, Erdélyben Wesselényit vették üldözőbe az «Országgyűlési Tudósítások» megindítása miatt. Wesselényi a zaklatások elől magyarországi jószágára húzódott, de itt is perbefogták egy szatmármegyei közgyűlési beszéde miatt; hiába védte ügyét a legnagyobb önfeláldozással barátja, Kölcsey Ferenc, elítélték, (polgári halott» lett, meg is vakult hároméves fogságában. A többi ellenzéki vezér közül Szász Károlyt Alsófehér megye közgyűlésén mondott egyik beszédéért fogták perbe; aránylag enyhén büntették a neves polihisztort azzal, hogy a Bethlen-főiskola jogi tanszékét a mennyiségtanival kellett felváltania; enyedi szájhagyomány szerint a diákok attól-

fogva a mennyiségtan-órákon szereztek jogi ismereteket. Báró Kemény Dénesnek csak azért nem lett bántódása, mert idejében külföldre utazott. Ily módon az ellenzéki párt vezetése egyedül gróf Bethlen Jánosra hárult; nagyrészt az ő körültekintő politikája tette lehetővé, hogy az uralkodó 1837. április 17-re újabb országgyűlést hívott össze Nagyszebenbe, mert Kolozsvárt túlságosan kiéleződött a helyzet a katonaság és a diákság között; az összetűzések, párbajok éppúgy napirenden voltak, mint a népszerűtlen Estei főherceg ellen rendezett tüntetések és macskazenék. Ezen országgyűlés programjában a reformkövetelések közül egyedül az úrbéri kérdés előkészítő tárgyalása szerepelt; unióról nem esett szó. Az országgyűlést Estei Ferdinánd nyitotta meg egy feltűnően lojális nyilatkozattal; szeretne volna, ha a rendek fő kormányzóvá választják. De az ellenzék, Bethlen János és a külföldről hazatért Kemény Dénes, meg a konzervatív párt mérsékeltebb tagjainak támogatásával kivitte, hogy még csak a jelöltek sorába sem került be. Viszonzásul a király sem az országgyűlés jelöltjei közül nevezte ki a főhivatalnokokat: gróf Kornis Jánost fő kormányzóvá, báró Nopcsa Eleket udvari kancellárrá, báró Kemény Ferencet országos elnökké stb.

1841. november 25-én nyílt meg a következő országgyűlés, ismét Kolozsvárt. Legfőbb személyi vonatkozású eseménye: gróf Teleki Józsefnek, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének az időközben elhunyt Kornis János helyére fő kormányzóvá történt megválasztása és kinevezése; a «Hunyadiak korának» tudós historikusát fejedelmi pompával iktatták hivatalába. Az országgyűlés legfontosabb tárgya a már 1837-ben is felvetett nyelvkérdés volt. A hivatalos magyar nyelv elismertetéséért és egy erdélyi magyar múzeum létesítéséért folyt a küzdelem, amelyben a rendek már nemcsak a szászok makacs ellenállásával, hanem a románság féktelen nemzetiségi törekvéseivel is szemben találták magukat.

Wesselényi volt az első, aki felismerte a nemzetiségi veszedelem lényegét és valódi méreteit hazánkban. Előtte legfeljebb Bánffy György gubernátor sejtette meg a román nemzetiség terjeszkedésének következményeit, midőn 1820-ban csodálkozva tapasztalta, hogy a balázsfalvi iskolának már majdnem 300 tanulója van ... Wesselényi közéleti szereplése, valamint «Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében» (1843) c. könyve teremti meg Erdélyben az őszinte uniós hangulatot; amíg csak a Béctől veszélyeztetett alkotmány védelme sürgette az egye-

sülést, az erdélyi közfelfogás megoszlott; a nemzetiségektől létében fenyegetett magyarság unió-törekvése annál hamarabb kialakult. «Veszély fenyeget, oh hon! veszély olyan, mint még sohasem! – írja Zrinyi pennájára emlékeztető megrázó erővel. Elmondom hát éjfélnek óráiban a veszélyt s annak eredetét, mostanra lett megérésének okait, jelen állását és elmondom, mit kell honunknak a veszély elhárítására tennie.» Wesselényi e szózatában csak a szláv, illetőleg orosz veszélyre figyelmeztette nemzetét, de erdélyi olvasói előtt ösztönösen a közelebbi ellenségek sötét árnya rémlett fel. Wesselényi könyvében valószínűs nemzetiségi törvényjavaslatot dolgozott ki. A nemzetiségi kérdést összekapcsolta a reformeszmékkel s ez utóbbiakban kereste amannak ellenszerét. Ezen a ponton sikerült megnyernie kissé érzéketlen kortársait és a fogékonyabb fiatalságot, amikor az uniót, a jobbagyság felszabadítását és az ország demokratikus átalakítását állította a nemzetiségi bajokkal szemben.

Erdély magyar társadalma és két nemzetisége különbözőképpen mérlegelte az unió kérdését. Az egyesülésnek leglelkesebb hívei a székelyek voltak. Az unió ugyanis számukra a határhozi szolgálattól való mentesülést jelentette; erős nemzeti érzésükkel már régóta nehezen tudták összeegyeztetni császári katonai szolgálatukat. A negyvenes években az erdélyi magyarság nagy része már általában unió-párti volt. Csupán a maradi öregurak és a hivatalukat féltő hétszilvafások ragaszkodtak rövidlátásból vagy önös érdekből a meglévő állapotokhoz. Szentiváni Mihály, «a fiatal Erdély» egyik legkiválóbb írói tehetsége és politikusa főleg ellenük intézi heves támadásait; kíméletlenül megtépázza a multat, élére állítja a nemzedék-problémát, a puffogó retorikával szemben cselekvő hazafiságot követel, mert «fölébrede benne a magyaros vágy: függetlenségben élni elődeinek barázdáiról».

A szászok nagyobb része az unió ellen fogott össze. Már az 1834–35. évi országgyűlésen elleneztek az uniót, amiért I. Ferenc meg is dicsérte őket, kijelentvén egy audiencia alkalmával a nála tisztelgő küldöttségnek, hogy Erdély és Magyarország egyesítésébe sohasem fog beleegyezni. A brassaiak még hajlandók lettek volna olyan megoldásra, amely a szászok különállását és kiváltságait teljes egészében biztosítja, de a szebeniek – Benigni és Schmidt jogakadémiai tanárok vezetése alatt – merev unió-ellenes álláspontot képviseltek. A «magyar kir. szászoknak» gúnyolt brassaiak kénytelenek voltak engedni a harcias szebeniek felfogásának.

A románok is az unió ellen sorakoztak fel. Hiszen régi vágyálmukat, hogy a magyar, a székely és a szász mellett a negyedik törvényes náció legyenek, csak a különálló Erdélyben remélhették megvalósíthatni. A mellett jól látták, hogy az orosz és török politikai gyámság, valamint a görög szellemi befolyás alatt sínylő óhazával szemben itt, a Habsburgok tűrhetőbb uralma és a szabadelvű magyarság árnyékában eredményesebben szöhetik nemzeti aspirációikat.

*

Az unió tehát lassanként a magyar Erdély élet-halál kérdése lett. Ezért küzdött az unióért Wesselényi tábora, meg lévén győződve arról, hogy ha az unió létrejön, az Erdéllyel megerősödő Magyarország könnyebben ellenáll a bécsi udvar nyomásának, a Magyarországgal megerősödő Erdély pedig a nemzeti törekvéseknek; és hogy ez be ne következzen, azért harcolt másfelől az unió ellen a kormány s az általa bujtogatott két nemzetiség.

Az unió vágya azonban egyre szélesebb körben hatja át a magyar lelkeket. Azt a szakadékot, mely egy nemzedékkel korábban még teljesen különválasztotta Magyarország és Erdély társadalmát, már szinte teljesen áthidalta az összetartozás tudata és a reformkor a maga nagy ígéreteivel.

A két testvér valamikor elvesztette egymást. Most keresniök kellett, úgyszólván fel kellett fedezniök egymást. Felfedező útjuk éppúgy kétirányú, mint az a felismerésük, hogy ami török járom alatt másfél századon át szükség volt, nem lehet a bécsi kormánypálca alatt újabb századokra törvény.

Erdély felfedezésével válik valóra az erdélyi unió.

Erdélyt a romantika fedezte fel Magyarországnak. A romantika, amely térben és időben a távolit kereste, azt, ami messze van, titokzatos és ismeretlen. Erdély messze volt Magyarországtól, titokzatos és ismeretlen volt, a romantikus táj minden tartozékával: voltak düledező várromjai, felhőkbe nyúló sziklái, havasai és vízesései, volt véres, változatos multja, sokféle népei: magyarok, székelyek, szászok, románok, örmények, görögök és cigányok. Erdély hálás föld volt a romantikus fölfedezőknek. De Erdély mindig elkésett egy kicsit, most is meg kellett várnia, míg rákerül a sor. A praeromantika az idillikus életérzésnek inkább megfelelő Balaton-vidéket sajátította ki. A Rousseautól megihletett magyar előbb Csobánc, Tátika és Szigliget romantos szépségében gyönyörködött, a Balaton

tündéreiben, Tihany visszhangjában, s csak azután következett Erdély és a Felvidék, majd pedig az Alföld, amelyet Gaal József nem csekély útmutatása mellett Petőfi fedezett fel...

Erdély volt a XVIII–XIX. századfordulón az az Eldorádó, ahová a romantika szelétől érintett magyarországi írók elzarándokoltak, vagy legalábbis el akartak zarándokolni. Az erdélyi testőrírók szereplésétől fogva, de még inkább 1794 óta, hogy Mikes «Törökországi levelei» Kulcsár István jóvoltából először megjelentek, már ők is kezdik tudni: milyen szép Transzilvánia, milyen más és mégis mily rokon! Kisfaludy Sándor, a húszéves huszárkadét Kolozsvárott tesz szent fogadalmat, hogy «veszni indult magyar nemzetiségünket, magyar nyelv, érzés és írás által, hacsak kevés idővel is tovább életben tartsa». Csokonai lihegő, beteg tüdővel Erdély fuvallatáért eseng – hasztalan; Kazinczy nem nyugszik, míg ősz fejjel be nem járja Erdélyt, tövises pályája egyetlen diadalútját. «Magyarország nem ismeri Erdélyt», – ezzel a szomorú megállapítással kezdi «Erdélyi Leveleit». «Megszokván nyugotnak venni utunkat, valamikor honunkból kiindulunk, felejtjük, hogy kelet felé egy rokon nép lakik, melyet ismernünk sok tekintetben illenék». Azon ügyekeznek tehát, hogy földieinek «a testvérhont, a később Erdélynek a mostanit minél hűbben és bővebben festhesse». Írásművei legszebb lapjait Erdély szépségének s e szépségek dicséretének szenteli. Erdély a magyar megújulás talaja, a tiszta, romlatlan Természet: «Te nem romlál meg úgy, mint mi, s szined jobb». Később azt írja Berzsenyinek, hogy Erdélyben sokkal több ember beszél magyarul, mint Magyarországon. Csak egy előkelő dámát talált, aki nem tudott magyarul, ez az egy is magyarországi volt... «Mely irigylést érdemlő szerencse juta nekem, hogy Erdélyt láthatám!» kiált fel végre s gyönyörű tájleírásaival, bókjaival és dicséreteivel divatba hozta Erdélyt. Kis János, a szerény, de nem méltatlan Kazinczytanítvány, Berzsenyi, a tempós dunántúli magyar, Kisfaludy Károly, a kedves bohém, egész életükben készülnek látni, ismerni, fölfedezni a testvérhazát. Egyikük sem jutott el ugyan ide, az osztrák birodalom külön tartományába, de Kisfaludy Sándor és Kazinczy útja vonzó és ösztönző példa marad, melyet később egy Deák Ferenc, Vörösmarty, Petőfi, Tompa és Jókai követ.

Az 1832–36-i pozsonyi országgyűlésen senki annyit nem tett az unió érdekében, mint Kölchey Ferenc, Szatmár követe. «Országgyűlési napló»-jában, ebben a közönségünk által ma

sem ismert, tankönyveinkben sohasem idézett nemzeti breviáriumban, meghatóan szól, de országgyűlési beszédeiben és történeti tanulmányaiban is többször kifejezi forró személyes érdekltségét. «Én fél erdélyi vagyok, s valahányszor e földről gondolkodom, poétai hæv ömlik el keblemen – írja naplójába a kerületi ülésen mondott beszédével kapcsolatban, 1833. január 8-án. Eszembe jut a hős, ki mindenét elvesztette a népért, mely őt csábító szavakra elhagyá; eszembe jut a barna szép hölgyecske, ki engem ott szerelme zálogául mutatott be férjének – az én anyám! Oh, ha ti csak egy szikrát, csak egyetlenegy kapnátok a lángból, mely keblemben ég! Akkor mienk lenne Erdély, a szép haza; váltatatlan örök kapcsolattal a miénk. Mít nem adnék érte, csak egyszer vethetném le magamat a földre, hol születtem, s rebeghetném: visszanyertelek.» Március 4-én ismét felszólal szerelme: Erdély s a nyelv ügyében: «Ami engem magamat illet, nekem azon szerencse jutott osztályrészül, hogy magyarországi apának s erdélyi anyának gyermeke születtem. Én születésemnél fogva birom a testvérházak iránti szerelmet, én szivem alatt egybeforrva hordom képeiket; s kínos látnom, hogy ellenséges körülmények miatt egymástól elszakasztva tartatnak. Hitem és vallásom Tek. KK. és RR. ez: mint csak egy Istent ismerek az égben: úgy csak egy magyar hazát óhajtok a földön. Kettőben nincs üdvösség!» Naplójában így emlékezik meg beszéde hatásáról: «bár a kebel érzeményét hangba méltán önteni nem tudtam: az ügy szentsége lelkesített mindenkit. Kivétel nélkül erősen maradánk kívánataink mellett...» Élete utolsó esztendejéből egy verstörödéke is fennmaradt, melyben a drága föld s a legszeretettebb lény: halott édesanyja emléke sejtelmesen egybefonódik: «Szép Erdély barna fürtű Leánya, hű anyám, Tekints az égi lakból Még egyszer vissza rám. Ím elhagyott hazádon Pusztulat átka leng; Erdély ledőlt, s fölötte Fiad keserve zeng.» Kölcseyt a vérségi kapcsolatokon kívül baráti érzései is Erdélyhez csatolják mindhalálíg. Amikor Wesselényit, Erdélyből kiűzve, szatmár-megyei szerepléséért is pörbe fogják, Kölcsey vállalja védelmét, s egész kötetet kitevő okfejtéssel, hatalmas védőbeszéddel igyekszik menteni azt, aki fölött már eleve kimondták az ítéletet.

Wesselényi és Kölcsey: ők ketten a Részekből legszenvedélyesebb képviselői a szívükhöz egyaránt közelálló két haza uniójának. Amit Kölcsey érzelmes lírával és szónoklattal fejez ki, azt Wesselényi szenvedélyes retorikával harsogja a gyűléstermek hallgatóinak és az olvasóközönségnek lelkiismeretébe.

Egyformán intézi szavait Erdélyhez és Magyarországhoz, mert még 1843-ban is úgy találja, hogy «Magyarhonban is – fájdalom! – számosan vannak, kik előtt Erdély épen oly terra incognita, mint a külföld előtt egész honunk...»

Wesselényi nemcsak Kölcseyt nyerte meg az uniónak, hanem Kossuthot és Deák Ferencet is a magyarországiak közül. Különösen Kossuth volt hatalmas segítőtárs. Alig indult meg a Pesti Hirlap, Kossuth azonnal az unió szolgálatába állította. Ennek hasábjain jelent meg 1841-ben «Erdély és Unió, egység a magyarnak» című vezércikke, amellyel minden kétséget eloszlat az unió jelentőségét illetőleg: «Félre a mától holnapig s a tűzhelyünkötől szomszédunk tűzhelyéig számítható rövid politikával. Ily kérdéseknél magasult nézőpontra van szükség... Fűzzön össze bennünket Erdéllyel a politikai egység kapcsolata, miként nemzeti rokonság egybefűz: és bátran nézhetünk az időnek elibe, melyben még tán egyszer hivatva leszünk védfalat képezni Európának; ellenben maradjon továbbra is eldarabolva nemzeti erőnk, és – de legyen távol minden baljóslat, csak emlékezzék Erdély, mikép mi magyarhoniak milliók vagyunk, és milliókban sok erő rejlik, de öt csak körén kívüli ótalom mentheti meg... És e szempont az, melyből nézetünk szerint e nagy kérdést tekintenünk kell... Egység a magyarnak! E szavakban rejlik a jövődönök kulcsa.»

A negyvenes évek vezető politikusai között egy sincs, ki szőnyegre ne vitte volna az erdélyi kérdést. Eötvös József cikkeiben, tanulmányaiban, beszédeiben refrénszerűleg ismétli a lélekszerinti egységről és a különválasztás mesterséges fikciójáról vallott meggyőződését. Legszebb nyilatkozatát szónoki remekművében, Kőrösi Csoma Sándor fölött 1843-ban tartott akadémiai emlékbeszédében olvassuk: «Kőrösinek hazája Erdély. – Ha az országok politikai felosztását, ha földleírasi kézikönyveinket tekintjük, ő nem honfítársunk; s fájdalommal tölténé lelkünket a gondolat, hogy nagy embereink sorából e nevet, mely ily tiszta fényben tündökölt, ki kellene törölnünk: ha nem épen Kőrösi emléke volna legszebb bizonyítványunk arra, hogy azon határokat, melyeket Erdély s Magyarország közt a történetek fejlődése vont, szívünk nem ismeri; s hogy míg iskoláinkban két testvérországról tanulunk, honszeretetünk csak egy magyar hazát ismer. Kőrösi hazája Erdély vala; de midőn a gyermekszív eldödei emlékénel először feldobogott, midőn az ifjú az ösök ismeretlen honát keresve útnak indult: nem a mi eldödeink nyomdokát kereste-e

akkor ő? Mi vala az, mi lelkét föltartá annyi sanyarúságok között? Nem azon remény volt-e ez, hogy majdan fel fogja találni azt a népet, melyben vérét, a mi vérünket ismerheti el, melynek fiait kebléhez szorítva, másfél ezrednyi elválás után magyar magyarral ismét ölelkezik? – S Kőrösi nem volna a mienk; hazája nem volna a mi hazánk? Azon népek, melyeket egy ezred története összeláncolt, melyeknek dicsősége és szenvedései közösek, melyeket a multban emlékeik, a jelenben szeretetök, a jövőben reményeik egybefonnak, örökre el lennének válva? Oh nem! Kőrösi emléke biztos jelünk, hogy ez nem lehet. Azon férfiúnak nevénel, ki óriási szeretetében nem Magyarország s Erdély, de népünknek a széles világ bármily részében lakó gyermekeit fogta körül, azon édes meggyőződés tölti lelkünket, hogy ama határvonal, mely Erdélyt honunktól elválasztja, szíveinkben nem létezett soha, s bátran mondhatjuk: Kőrösinek hazája Magyarország azon része, melyet Erdélynek neveznek.»

Olvasóközönségünk csak az újdonságon kapkod, s így aligha felesleges ez a sok idézet Kazinczy, Kölcsey, Kossuth és Eötvös uniós nyilatkozataiból. De citálnunk kell a még kevésbé olvasott költőket is, hogy minél világosabban álljon előttünk az uniót sürgető Magyarország képe. Az Erdéllyel foglalkozó versek szapora terméséből Döbrentei Gábor, Erdélyi János és Petőfi egy-egy költeménye érdemel különösebb figyelmet.

A korszak idevágó irodalmát áttanulmányozva, úgy látom, Döbrentei Gábor «Retyezát ormán» c. nem éppen remekművű költeménye a legelső unió-vers. Döbrentei erdélyi tartózkodása idején, tehát 1814–20 között írhatta versét, nemcsak saját, hanem fiatal erdélyi mágnás-köre felfogásának is hangot adva. A Retyezátról, Hunyad megye csonkaormú havasáról széjjeltekintve, a romantika multszemléletével a hajdani nagyság emlékét idézi, hogy annál kirívóbb legyen az ellentét. Erdély a szabadság földje, mondja Döbrentei; sok csatát nyert s veszett a szabadságért, a miatt szakadt el Magyarországtól, kell, hogy az vigye vissza «szülőanyja» karjai közé. Egykor ősz Budát s a magyar koronát uralta Havasalföld és Halics, a déli táj az Adriáig s az északi síkság a Baltosta szélelig ... És most «te leolvadt két hon is külön légy? Szép fiú, Erdély! térj anyádhoz, Ős Magyarország, alkudj meg fiaddal. Onnani a szabad lét bennetek, Amikor egy test s kar valátok, Legyetek ismét nagy s dicső királyság.» Majd így végzi

terjengős poémáját: «Én Magyarország s Erdély kis fia, E havason, itt fenn jövendölök... jósolok: Vésztelen éltet a két egyesültnek, Elmecsevészést (vagyis elsatnyulást) a foldott bogokra!»

Erdélyi János «Erdély földén» c. verse a negyvenes évek elejének közhangulatát tükrözi. A vers méltóságteljes strófákban hömpölyög, de a zárt formák között forrón lüktet a költő hazafiúi fájdalma. «Hová jegyezzem én fel sorsodat, Kinek kiáltsam, mily szép és szegény vagy?» – kérdi, látva a nép köznyomorát, s ami ennél is lehangolóbb: a közérdek és egységes polgári lélek hiányát, pedig «szellem az, mi teszi a hazát». Lelke már rég sóvárgott Erdély bércei közé; amerre jár, «mind otthonos föld, mind magyar határok» üdvözik, otthon van, így a honvágy fájdalmait sem érzi itt, «e második hazában». Örülni mégsem tud. «Miért örüljek, hogy van két hazám? Csak fájdalomból jut két rész reám.» Önként következik, hogy verse az egyesülésre intő szózattal zárul: «Van egy napod még, hogy lehess dicső, nagy, Van rokonod, van testvérnemzedet.»

Petőfi négy év mulva, 1846-ban hasonló érzésekkel jár, de keményebb szavakra fakad «Erdélyben». «Egy nemzet és két ország hallja meg, Mi bennem eddig titkon forra csak. Az forra bennem, az fájtnak énekem, Hogy egy nemzetnek két országa van, hogy E két-országos nemzet a magyar!» Csak ördög súghatta, hogy kettészakadjunk: «Tartottunk volna össze! a világ most Tudná hírünket... Tartottunk volna össze! nem törölnénk Szemünkből annyi fájdalmas könyűt... A porszemet, mely csak magában áll, Elfűja egy kis szellő, egy lehellet; De hogyha összeolvad, összenő, ha A porszemekből szikla alakul: A fergeteg sem ingathatja meg!... Iparkodjunk. A század viselős, Születni fognak nagyszerű napok, Élet-halálnak vészes napjai. Fogjunk kezét, hogy rettegnünk ne kelljen Az eljövendő óriásokat. Tartsuk meg a szép, a szent kézfogást, Tartsuk meg azt, oh édes nemzetem!»

Erdélyi és Petőfi Kossuthnak Wesselényitől átvett unió melletti érvelését önti költői szavakba. A többi, enyhébb ihletű poéta már nagyrészt tőlük kölcsönzi, másodkézből, ugyanezen gondolatokat. A divatos témával együtt kisajátítanak egy-két tetszetős metaforát is, melyet aztán nyúnek a végletekig. Magyarország és Erdély vérségi kapcsolatát a legkülönbözőbb változatokban állítják elének. Döbrentei – mint látuk – anya és fiúi viszonyt, Erdélyi János testvéri kapcsolatot állapított meg; Petőfi még szorosabb egységet vall: egyazon

test kettészakadt részének nevezi a két országot. Szelestey László, az ismert Petőfi-epigon, visszatér a «testvéri» kapcsolathoz, «testvérszót» intéz Erdélyhez Magyarhonból: «Egy az érdek: nagy- s dicsővé Tenni még e nemzetet, És e nemzet összeforrás Által nyer csak életet. Légyen egy a két hazából, S benn egy nyelv, egy érzelem!» Lisznyai Kálmánnál tovább folyik a képzavar: nála Erdély «szép fejedelmi mátká», akibe Magyarország szerelmes és ő, a költő, Magyarország kérőjeként lép fel: «Magyarország, hidd, derék legény, Ily menyasszony méltó csak reál!» S hogy teljes legyen a Lisznyai-féle szertelenség: «A jog oltárán lesz esküvésünk, a szabadság jegygyűrűnk s Tokaj bércé a menyegzői billikom!»... Végül a harmadik gyöngé Petőfi-tanítvány, Székely József előtt «halvány özvegy» képében tűnik fel Erdély, akit a költő felvilágosít, hogy hű férje él, csak a háromszáz év előtti küzdelemben elalélt, de most újból jelentkezik jegygyűrűjével: «Kárpátnak bérceivel» ...

Erdély, úgyis, mint «testvér», úgyis, mint a különálláshoz túlságosan hozzászokott «halvány özvegy» kezdetben mérsékelt érzelmekkel fogadta a közeledést. Az erdélyi ember sokkal elfogultabb fatornyos pátriája iránt, semhogy túlságosan lelkesedne azért, ami a Királyhágón kivülesik ... De a közös politikai célok, a nemzeti összetartozás tudata s a magyar jövő közös gondjai benne is kifejlesztik az egyesülés szükségérzetét.

Wesselényi- és párthíveinek elnémitása után gróf Teleki Domokos foglalkozott legbehatóbban a két ország egyesítésének kérdésével. «Unió» c. tanulmánya, melyre Kossuth idézett vezércikke is hivatkozik, sokkal jelentősebb, semhogy rövid ismertetése elől kitérhetnénk. A dolgozat az unió kérdését a XVII. sz. végétől saját koráig elemzi. Kiindulva abból a pszichológiai tényből, amely szerint a lélek szünet nélkül a rokon elemek egyesítésén munkál, úgy látja, hogy az unió magasztos eszméje is a rokon erők e változatlan konvergenciáján alapszik. Gróf Teleki Domokos az első erdélyi, aki nemcsak az időszerű politikai tényezőkre építi nemzetegyesítő terveit. Az aktuális szempontokon túl utal Magyarország és Erdély földrajzi, történeti és etnikai egységére, hogy ebbe a sokrétű talajba annál mélyebben ágyazhassa bele az uniós terveket. Ma már alig hozzáférhető munkájának hadd idézzük néhány szép szakaszát: «A Kárpátoktól az Adriai tengerig, az osztrák szélektől Havasalföldig nyúlik azon ország, mely akár terjedelmét, akár anyagi forrásait tekintjük, a legalkalmasabb arra, hogy egy boldog, erős és hatalmas nemzetnek szolgáljon honul. Ez or-

szágra már századok előtt nyomta reá a magyar nemzetisége és neve bélyegét, melyet a több, e hont lakó népek között szellemi felsősége által mind e mai napig megtartott. E hon hajdan egy volt; egy, nemcsak a magyar vér rokonságában, aggodalmi és reményei ugyanazonságában, hanem egy közös polgári állományában is. Elszakadását legmostohább körülmények okozták, s az esemény, mely annak alkalmul szolgált, most is a leggyászosabb emlékként él a nemzet szívében. És mégis, még most is elszakadva van a két testvér hon! jóllehet elszakadása okai már megszűnnek; jóllehet koronája egy főt ékesít, s vizonti egyesülésének fontos okai hovatovább izmosulást mutatnak a körüle helyezett idegen nemzetiségek – mint a serdülő erdő, lombos árnyéka – által, teljes elmecsevészéssel fenyegetvén az alatt maradott növényeket. A két testvér rokonérzelme az emberi szív természetében gyökerezik, s a fönnebbi állítások az értelem alaposabb igazságait alkotják, semhogy részletesb taglalás és hosszabb okoskodás által több erőt és világot nyerhetnének ... E rokonérzelem, e változatlan vágy, egykori egyesülésünk e biztos záloga él bennünk is; de mindamellert őszintén megvalljuk miként egyesülésünk okát a multból merített minden erősségeknél még sokkal inkább találjuk a jelen- és jövőkor sürgető szükségeiben. Hogy egységünk némely egyes szakában nemzetünk oly nagy, oly dicső volt, mint azután soha többé; hogy elszakadásunk óta hanyatlásnak, törpülésnek indultunk: kétséget nem szenved; de másfelől bizonyos, hogy ha Európa mívelt népei közt helyet akarunk foglalni, nagyobbaknak kell lennünk, mint valaha voltunk; valamint kétséget nem szenved az is, hogy a nagyság kellékei jelenben merőben különbözők, mint hajdan voltak. Hogy hajdan egyek voltunk, teszi lehetőségessé, hogy ismét egygé legyünk; de hogy ezen egyesülés okvetlen és valósággal megtörténjék, annak főoka és szüksége a jelenkor sürgető kívánatán feneklik. Ez egyesülést kívánja mindenekfölött Erdély jólléte, melyre nézve az életkérdés; mellette szólalnak föl a testvérhon, a nemzetiség, az uralkodás és birodalom legfontosabb érdekei, valamint Európa politikája.»

Meggyőző, világos okfejtés, a közmondásos erdélyi realizmus egyik szép példája a mult század negyvenes éveinek elején. Ebben a szellemben folytak előbb Wesselényi uniós törekvései és ebben a szellemben fejtette ki utóbb nagyhatású publicisztikai munkásságát báró Kemény Zsigmond is, midőn 1841. évi fellépésével hozzákezdett az erdélyi közszellem kialakításához.

Erdély irodalmi életének pangása sokkal nagyobbfokú volt ezidőtájt, semhogy megközelítően annyi írói és költői nyilatkozatot találhatnánk a legfőbb időszerű kérdésről, az unióról mint a testvérhonban. Szinte kivételszámba megy Mentovich Ferenc, Gyulai Pál és Szász Károly ifjúkori barátja, aki 1847-ben «Unió-dalok» címmel önálló kötetben adta ki ilyen tárgyú költeményeit. Versfüzérének egyetlen szólama van az eljövendő egyesülés vágya. Így énekel «S Maros, Tisza s Dunának partjain Örömröbaja zeng az áldomásnak, Mert békeünneplészen ez, melyen Két testvér nyujtja jobb kezét egymásnak.» Egy másik fiatal erdélyi költő, Ajtay Gyula «Magyarországhoz» intézett visszhangjában bejelenti, hogy Erdély, a «borulepett testvér is haladni kél... S hogy együtt rendületlenül Találjon majd a vész: Az egy-lelkű Erdély veled Egy testté formi kész...»

*

Erdélynek a reformkor néhány évtizede alatt százados mulasztásokat kellett pótolnia. És az a párt, amely újabban tömörült Wesselényi körül – gróf Kemény József, Weér Farkas, Wass György, Teleki Domokos, Petricsevics Horváth Dániel stb. – a bécsi udvar intrikái és a hazai konzervatívok minden ellenállása – így pl. az 1846. évi országgyűlés páratlan törvénytelenégei – dacára képes volt a reformokban rendületlenül bízó közvéleményt kialakítani.

Ilyen állapotok között köszöntött be Erdélybe 1848 márciusa. A Márciusi Ifjak 12 pontjának utolsó, legcsattanóbb követelése Erdély uniója volt. A március 15-i pesti eseményekről Kolozsvár csak a 20-i postával érkezett lapokból nyert hiteles tudósítást. Az események egykorú krónikásai – így többek között Jakab Elek és Szilágyi Sándor – szerint: a váratlan meglepetés első benyomása alatt hazafias lelkesedés s örömbuzdulás hatotta át a város lakosait; nem zajongó kitörés, – csöndes belső öröm áramlata látszott az arcokon. Március 20-án «Bethlen Ádám polgártárs» házánál folyt előleges tanácskozás, majd 21-én városi közgyűlést tartottak. Ezen Méhes Sámuel tanár, az «Erdélyi Híradó» szerkesztője előbb a franciaországi, berlini, bécsi és pesti eseményekre utalt, majd országgyűlés egybehívását indítványozta azért, hogy mondja ki a jogegyenlőséget, a közteherviselést és a sajtószabadságot. Utána gróf Bethlen János szólalt fel, kijelentvén, hogy Erdély papirossá vált alkotmánya alatt nem akar tovább élni; köve-

telte az országgyűlés összehívását és az unió kimondását. Közben a határozatot nyomban küldöttség vitte gróf Teleki József fő kormányzóhoz. Odakinn az utcákon és tereken nagy tömegek verődtek össze s az uniót éltették. Egy csoport tüntető, nagyrészt a tanulóifjúságból, unió-zászlót lobogtatva a gyűlésterembe is behatolt. A nők az ablakokból háromszínű kokárdákat szórtak a tömeg közé, az ifjúság városszerte az unió-dalt énekelte: «Itt a zászló kezeinkben, Egy kívánat lengeti. Legyen egy a két hazából, Vész így meg nem döntheti». A fiatal Gyulai Pál, Petőfi «Nemzeti dalának» hatása alatt, e versben örökítette meg a nap lelkes hangulatát «Nyugot felől testvérünk ajkiról A szent szabadság mennydörgése szól; Ébredjünk és fogjunk kezét, S dörögjön fel hazánk felett E szó: Legyen szívben és hazában Az ébredő magyar közt unió! – Nyugot felől testvérünk ajkiról A nemzetegység szent ígéje szól; Ki nyugszik még? ki vesztegel? Most vagy soha! s dörögjen fel E szó: A két magyar hazában Legyen szabadság, legyen unió!» Alig fiatalabb kortársa, Szilágyi Sándor nem verset írt, hanem leendő történészhez illően naplót vezetett. Képes beszéde, mellyel Erdély e nevezetes változását megörökítette, az idézett versrészletek után már nem egészen meglepő. Íme: «A nagyobb testvér lelökte táblabírói parókáját, levetette láncait, s mint fiatal deli levante jobbot nyújtott a még siránkozó szegény testvérnek s az őszinteség nemes hangján kérdé: – Akarsz-e enyém lenni? eljegyezlek a Kárpátok gyűrűjével. A másik testvér lesütötte szemeit, percig gondolkodott, majd az öröm kitörő hangján mond: – Akarok, tiéd akarok lenni! hogy majd, ha a vész napjai eljönnek, együtt küzdhessünk, ha a villám lecsapni készül, együtt nézhessünk rá! – No, ne vegyétek rossz neven, hogy percig habozott, hogy igenjét nem egyszerre mondta ki, – habozás divat a szemérmes menyasszonyoknál...»

A gubernátor az őt megillető teljhatalomnál fogva május 30-ra össze is hívta az országgyűlést. Ezzel Erdélynek Magyarországgal való uniója hivatalosan is napirendre tűzött, ami alkalmat adott a konzervatív pártnak, továbbá a szász és a román nemzetiségnek, hogy az egyesülés kérdésében nyíltan színt valljon. A konzervatívok még egy utolsó kísérletet tettek unió-ellenes álláspontjuk védelmében, de belátva, hogy a közakarat szemből tehetetlenek, vezetőik: báró Jósika Lajos, Doboka megye főispánja és báró Jósika Samu kancellár le-

mondtak állásukról, példájukat követte a többi konzervatív főispán is, s ezzel a reformokat évtizedek óta elgáncsoló pártjuk megszűnt. A szászok között is mindkét álláspontnak voltak hívei. Az összbirodalmi gondolatot hirdető szebeniek az unió ellen, az együttműködésre hajlandó brassaiak és segesváriak az unió mellett sorakoztak fel. Ez utóbbiak vezetői: Roth Illés brassai képviselő, Kurz Antal, később Bem titkára és Gooss Károly. A románok most is folyton ú. n. «nemzeti követeléseiket» hangoztatták; az unióhoz való csatlakozást követeléseik teljesítéséhez kötötték. «Örökre átkozott legyen az a román, ki uniót mer kötni mindaddig, míg el nem lesz ismerve a román mint politikai nemzet!» – írta proklamációjában egyik vezetőjük.

A május 30-ra összehívott – utolsó törvényes – erdélyi országgyűlés legelső tárgya az unió volt. A gyűlésen elsőnek az a férfi állott fel, «ki éveken át mártirja volt a szabadságnak, ki e szent eszméért annyit szenvedett»: a fogságban megvakult Wesselényi Miklós. Rövid beszédben kijelentette, hogy az unió Erdély legfontosabb teendője. «Uniót» harsogott a terem sokáig és ezt visszhangozta a tömeg, mely az utcákat betöltötte. Egymásután álltak fel Wesselényi régi elvbarátai: Szász Károly, báró Kemény Domokos és Dénes. Nyilatkozatra szólították fel a szászok és románok képviselőit. A brassaiak nevében Roth Illés, a szebeniek részéről Schmidt Konrád jelentette be a csatlakozást, Lemény román püspök pedig ünnepélyesen megáldotta az uniót s mélyen megindulva köszönte meg azt a megtiszteltetést, amely személyében a román nemzetet érte. Egyességre, a hazához és királyhoz hű ragaszkodásra hívta fel a tömeget, amely a gyűlésterem körül az uniót, a szászokat és románokat egyaránt élte. Benn a teremben a két Zeyk és Pálfy János, a székelyek követe méltatta az egy szívvel-lélekkel kikiáltott egyesülést, melyet az elnöklő gubernátor ünnepélyesen deklarált. Az utcákat valósággal ellepte az uniózászlók tömege. «Mínta a szabadság hajójának vitorláit lettek volna, írja az egyik szemtanú, szabad tömeget vezettek hirdetni azt mindenfelé. Egy ifjú polgártársunk indítványozta, hogy Monostor-utca Unió-utcának és Híd-utca Wesselényi-utcának nevezessék. A városbíró mindent megígért, s már Unió-utca felirat fénylett Monostor-utca szögletén ... Erdély phönix volt, mely önmagát égeté meg, hogy szebb életre támadjon ...»

Az országgyűlés még aznap délután folytatta tanácskozásait s a részletkérdések és a magyar királyi minisztérium ezekre vonatkozó tájékoztatása végett egy unió-bizottságot küldött ki; a Teleki főkormányzó elnöklete alatt álló bizottság 26 tagjából 4 szász, 3 pedig román nemzetiségű volt.

Az unió-törvényt – az erdélyi 1848. évi I. törvénycikket – meghozatala után megerősítés végett az uralkodóhoz terjesztették fel. A király az unió-törvényt 1848 június 10-én erősítette meg. A megerősített unió-törvényt a június 19-i ülésen hirdették ki, s átadták az országos főjegyzőnek, hogy öntse a szokásos formába. E szöveget azután a végleges megerősítés jeléül bizonyos példányszámban ki kellett volna nyomtatni, a királlyal aláírni és az ország pecsétjével ellátni. E feltétel teljesítését azonban a viszonyok megakadályozták s ez a körülmény szolgált később ürügyül a szászoknak és románoknak, hogy a törvény teljes erejét kétségbe vonják.

Az unió-törvény a reformkor legfőbb politikai törekvését valósította meg. A másik két égető probléma közül a jobbágycé kérdés szintén elintézését nyert, és pedig a IV. törvénycikkkel, amely kimondta az urbéri szolgálat és a tized teljes eltörlését és ezzel kapcsolatosan a volt földesuraknak az állam által fizetendő kárpótlását. Ily módon jutott a 80 százalékában román nemzetiségű jobbágyság minden fizetési kötelezettség nélkül 1.600,000 hold földbirtok tulajdonába. – A nyelvkérdés törvényes rendezése már nem az erdélyi országgyűlés, hanem a megválasztott unióbizottság és a július 2-ra összehívott pesti magyar országgyűlés feladata volt.

Az unió következtében Erdély közigazgatása is átalakult. V. Ferdinánd az Erdélyben levő összes haderőt István nádor rendelkezése alá helyezte. Miután pedig Teleki főkormányzónak, mint az unióbizottság elnökének, állandóan Pesten kellett tartózkodnia, a király az unió végrehajtására teljhatalmú biztosul báró Vay Miklóst nevezte ki, aki június végén kezdte meg működését Kolozsvárt. Július közepén a nádor Bécsben feloszlatta az erdélyi kancelláriát, s ennek tisztviselőit a magyar királyi belügyminisztérium erdélyi osztályába rendelte. Időközben a pesti közös országgyűlésre is megtörténtek a választások és az újonnan megválasztott képviselők július 10-én már megjelentek a magyar képviselőházban, amely az unió jeléül egyik alelnökévé Pálffy Jánost, az erdélyi országgyűlésen a székelyek vezetőjét, választotta. Ugyancsak az uniót hangsúlyozta Szász Károlynak vallás- és közoktatásügyi és báró

Kemény Dénesnek belügyi államtitkári kinevezése. Az erdélyi országgyűlés, miután elvégezte teendőit, július 18-án, az unió törvénycikk szentesítési záradékának felolvasása után bezárattott.

*

Az uniót a két testvérhaza írói és költői – akik a nagy esemény előkészítésében a politikusokkal együtt küzdöttek – túláradó örömmel ünnepelték.

Erdély poétái egymással versenyezve költöttek az unió-dalokat. Gyulai Pál, már idézett versén kívül új ódát írt Petőfi «Nemzeti dalának» hatása alatt: «Talpra Erdély! ébredjünk fel! A bilincset tépjük széjjel. Megesküszünk élet- és halálra: Szabad s nagy lesz a magyar hazája!» Szilágyi Sándor azon melegében megírta naplóját a kolozsvári márciusi eseményekről, s «Bécs-Pest-Kolozsvári Forradalom» cím alatt nyomban ki is adta ezzel a mottóval: «L'union c'est la force: Egyesülés teszi az erőt.» Íróársuk, Urházy György terjedelmes kiadvánnyal aknáztta ki a kedvező hangulatot. Zsebkönyvnek kissé túlaskos «Unió-zsebkönyvét» «Kelet népe» c. verse nyitja meg, melyben az unió-váró versek frazeológiáját és metaforakészletét mintegy sommázza a nagy beteljesülés alkalmából. A vegyes összetételű kötet többek között gróf Teleki Domokos «Unió» c. tanulmányának és az ismertetem unió-daloknak egy részét tartalmazza; ezen kívül Jókai, Gyulai s néhány erdélyi dilettáns író beszélyét, továbbá számos verset Petőfitől és főleg az erdélyiektől, akiknek sorában Szász Károly, Mentovich Ferenc, Medgyes Lajos (Petőfi barátja) és Dózsa Dániel mellett báró Kemény Zsigmond is helyet foglal a romantika minden túlzását magánhordó két balladájával.

Magyarországon a fiatal nemzedék két legnagyobb költője, Petőfi és Arany örökítette meg versben a testvérhazák egyesítésének ünnepét. Petőfi megkereste az akkor oly forrón izzó latin szó, az «unió» magyar mását s gyönyörű verset írt e címen: «Két ország ölekezése». Ő, aki két évvel előbb oly megkapó hangon fejezte ki a nemzeti közvéleményt, és akit a régi Partium-beli Szatmárból való felesége révén már szoros érzelmi szálak fűztek Erdélyhez, annál bensőségesebb örömmel suttoghatta el szép szavait: «És az idő eljött, bár nem hamar. De nem is későn még, midőn A szent imádság meghallgatva lőn, Midőn eggyé lett mind a két magyar! ...» Az egyesülés ereje lelkesíti, a Wesselényitől felismert közösségi erő tudata: «Együtt vagyunk, és együtt maradunk! Jöhetsz, most már jöhetsz,

vihar, Nem rettegjük már haragod! Két ország eggyé olvadt,
Kétélű kard lett a magyar, Mely jobbra is vág, balra is vág,
És jobbra-balra majd érzik csapását!» – Arany János, aki
később oly nehézkesen reagált friss impressziókra, egyidejűleg
szintén megírta «Egyesülés» című alkalmi versét: «Az, mi a
költő lelkének Álomkép gyanánt Lengett a távol jövőndő Tündér
fátyolán; Az, miért epedt a honfi Soká, hasztalan, De nem hitte,
csak mutatta, Hogy reménye van: Az többé nem álom, nem
kétség homálya: Ismét egy a magyar ketté vált hazája!» Az
öröm illanó borát nála is bizonyos keserű íz váltja fel, aggódó
sejtelem, hogy vajjon «mi áll írva a végzet könyvében: élet
vagy halál?» – de rögtön el is hessegeti a sötét gondokat:
«Nem, nem! – Élni fog a nemzet, Amely összetart: Kit önvétke
meg nem hódít, Nem hódítja kard...»

*

A fenyegető veszély, amelynek Wesselényitől és a nemzet
legjobbaitól annyiszor megsejtett előérzete sürgette az egye-
sülést, a fenyegető veszély csakhamar bekövetkezett. Az alkot-
mányos intézkedéseit visszavonó udvar és a felbujtott nemzeti-
ségek lázadása a magyarságot szabadságának fegyveres védel-
mére kényszerítette. A megpróbáltatások súlyos hónapjai és
évei szakadtak az Erdéllyel egyesült Magyarországra. Bem
1848 karácsonyán kezdődő diadalmas erdélyi hadjárata a küz-
delem egyik legfényesebb szakasza. Eseményekben páratlanul
gazdag ez a változó hadiszerencse mellett vívott élethalálharc.
A piskii csata, Szeben bevétele és Brassó elfoglalása, Bem mold-
vai betörése, Czecz János, gróf Bethlen Gergely, báró Kemény
Farkas és Gábor Áron hősieles erőfeszítése szabadságharcunk
legszebb epizódjai közé tartoznak. De a fényes szakaszokat
mindvégig gyászos események váltogatják. A zarándmegyei
mócok mészárlásai, Nagyenyed szörnyű pusztulása, a véres
vesztett ütközetek, köztük a segesvári, hol Petőfi is eltűnt,
mutatják a súlyos áldozatokat és a küzdelem válságos forduló-
pontjait.

A szabadságharc elveszett. Június második felében meg-
kezdődött az oroszok beözönlése. A maroknyi magyarság nem
tudott ellentállni a hatalmas túlerőnek. Maga Bem is nehezen
menekült át Törökországba. Aki a szűk körön belül szorult,
arra mártírhalál, börtön, a császári seregben közlegénysors és
kíméletlen elnyomatás várt. Erdély kedves tájait, kedélyes
városait gyász és rettegés töltötte be.

A megpróbáltatás a nemzeti önismeret legjobb iskolája. A nyomasztó csend, a gyötrelmes évek ismét visszavezetik Erdélyt régi hagyományaihoz. Magunkba mélyedni, magunkban keresni a bajok okát, a mulasztások, tévedések és bűnök gyökerét. Számot vetni az eltékozolt mult, az elherdált örökség fölött. Erdély mindig saját fiaival szemben tudott legkegyetlenebb lenni. Ezt a kíméletlen, önmarcangoló vizsgálódást most fiai sajátmaguk ejtik meg. Olvassuk el Pálffy János csak nemrég kiadott Emlékezéseit (oh, mennyi történeti becsű feljegyzés, napló és családi emlékkönyv kallódik, s veszett is el azóta!), s látni fogjuk: milyen hideg, metsző éllel boncolja ő is az eseményeket, s milyen elfogulatlan, tárgyilagos szemléletre tör a népszerűség és talmi csillogású korszerűség ellenében ... Ebben a légkörben, ezekből a hagyományokból emelkedik föl a reális szemlélet klasszikus fenségű magaslatára a századerek egyik legnagyobb elméje, báró Kemény Zsigmond. Regényírói tollával és esszéíró művészetével egyaránt Erdély multját idézi. «Erdély közléte 1791–1848» c. tanulmánya 1851-ből: a lelkiismeretvizsgálat egyik legszebb példája. Minden szépítés nélkül tárja fel a két testvérország mulasztásait egymással és önmagukkal szemben. «Kellemetlen e tények felhordása» – írja, de azért éppen úgy nincs szándékában mentegetni a tényeket, mint azok cselekvő részeseit. «Körrajzaimnak főcélja leend ujjal mutatni az időkre, melyek közt magasbult vagy csökkent Magyarország részvéte Erdély iránt»: ennél tárgyilagosabb szempontot kortárs nem tűzhet maga elé. E súlyos években, midőn a jelent bírálni veszélyes, a jövőt firtatni meddő dolog volt, a mult a fölemelkedésre erőt, reményt és vigasztalást nyújtott. Ezért fordult Kemény Zsigmond a multba, a zord idők tanulságaihoz. Ezt tette többi pályatársa is: a linzi internáltságban élő Jósika Miklós és az itthoni fiatalok, a kisebb írók is, mint például a szorgalmas P. Szathmáry Károly.

Irodalmi és tudományos élet talán sohasem állt oly közel egymáshoz, mint ebben a korban. Erdély a természet- és történettudományok klasszikus földje. «Azok az erdélyiek nagyon szeretik az antiquitást», írta a század elején az öreg Virág Benedek Kazinczynak. Ezt hangsúlyozta Kazinczy is, ezt példázza Erdély egész szellemtörténete. Nos, ez az ősi hagyomány most – az elnyomatás idején – dús lombokat hajt megint. Az egyetemétől II. József által megfosztott Erdély egyetem nélkül is kiváló tudósokat, természetvizsgálókat és historikusokat nevelt a kolozsvári lyceum, valamint a nagyenyedi, ko-

lozsvári és marosvásárhelyi református és unitárius kollégiumok falai között. A szigorú szakkritika ma már kifogásolhatja e korszak erdélyi történetíróinak módszerbeli fogyatkozásait és szempontjaik szűk körét, de az anyaggyűjtés és a kallódó értékek megmentése terén egy gróf Kemény József, Jakab Elek, Kővári László és Deák Farkas munkássága maradandó becsű, s a Magyar Tudományos Akadémia egyiküket sem méltatlanul tüntette ki tagságával. Említsük meg újból, hogy a kor egyik legterjedelmesebb történeti művét, a Hunyadiakról szóló hatalmas monográfiát Erdély utolsó gubernátora, a Magyar Tudományos Akadémia első elnöke, gróf Teleki József alkotta. E történésznemzedék sorába tartozik Szilágyi Sándor és Salamon Ferenc is, ez utóbbi a török hódoltság korának legkitűnőbb ismerője, egyben a kolozsvári születésű Gyulai Pál mellett a legnagyobb magyar kritikus.

A felsoroltak kisebb-nagyobb mértékben éppúgy részesei a reformkor eseményeinek s a szabadságharc mozgalmainak, mint azok az emlékirat-szerzőink, gróf Bethlen Lajos és Bisztray Károly, akiket családi környezetük, iskolai neveltetésük, az erdélyi hagyományok és egy hosszú élet gazdag élményei avattak írókká. E kor a matuzsálemi éveket számláló emberek kora. Brassai Sámuel 97 éve, Bisztray Károly 89, Kővári László 87, gróf Bethlen Lajos 85, Gyulai Pál 83, Déryné 79, Jakab Elek 77 és gróf Mikó Imre 71 esztendeje azt jelenti, hogy e nagy idők tanúi úgyszólván az egész századot végigélték s közvetlen tapasztalatok alapján számolhatnak be két-három emberöltő eseményeiről. Naplóik, feljegyzéseik és egyéb munkásságuk sokkal hívebben jellemzi őket, semhogy bővebb ismertetésük szükséges volna.

Ezek az egykorú följegyzések egymást kiegészítő fejezeteikkel a reform- és az unió-kornak nemcsak eseménytörténetét beszélnek el, hanem a régi Erdély társadalmi és műveltségi viszonyait is megvilágítják. Éspedig annál közvetlenebb hangon, mivel egy részük nem is a nagy nyilvánosság számára, csupán szűkebbkörű családi használatra készült. Erdély különböző tájairól és rétegeiből származó íróik más-más oldalról látták s a szerint örökítik meg a változásokat. Gróf Bethlen Lajos memoárja például a legkalandosabb magyar főúri életek egyikét mutatja be. Ha az olvasó magától nem fedezné fel ennek a pályának a romantikáját, az író figyelmezteti rá: «Az én egész életem egy román-írónak tárgy lehetne». Csuda, hogy az életrajzi regények mai inflációja idején még nem esett a feldolgozó

ipar áldozatául! Gróf Bethlen Lajos élete csupa érdekesség, kaland, bravur és viszontagság. Akiterjedt főúri család bethleni ágából született, anyja Wesselényi-lány, szülei a Hunyadi Jánostól egyik győzelmének emlékére épített szentimrei kis templom kriptájában nyugszanak. Ősi birtoka Kerlésen feküdt, ennek közelében zajlott le a nevezetes cserhalmi ütközet, melyet Vörösmarty is megénekelte. Résztvett az 1809-i utolsó nemesi fölkelésben, ott volt a bécsi kongresszuson, mint konzervatív politikus élesen szemben áll a reformmozgalmakkal, jobbágycsoportok ellenében félholtra sebzik, felgyógyul, s bár 67 éves, beáll közlegénynek. Bem zászlói alá, amiért aztán fogságot is szenved ... Nem folytatom; e néhány életrajzi adat csak azt kívánja jelezni, hogy vannak erdélyi életek, amelyek Erdély egész történetét felidéznek.

A maroszekei unitárius Jakab Elek pályáját az erdélyi kincstár szolgálatában kezdte s mint az országos levéltár főigazgatója fejezte be. A kolozsvári országgyűlésen kimondott unió hírére ő vitte meg, mint az ellenzék küldötte, a m. kir. minisztériumnak. Részt vett Bem erdélyi hadjáratában, többek között a piskii csatában is, s mint másodkapitány tette le a fegyvert Dévánál. A fogságot persze ő sem kerülhette el, mint bajtársainak legnagyobb része. Bem alatt szolgált s fogságot szenvedett nagyapám is, Bisztray Károly, akinek csöndes életét hasonlóképpen kavarta fel a szabadságharc, dicsőséges és fájdalmas epizódjaival; pátriárka-korban írt memoárja a világos emlékezés és szüntelen tevékenység jellemző erdélyi példája.

Gyulai Pálnak «Erdélyi úti benyomásait» közlő alig ismert dolgozata már a vihar utáni aléltás, a kegyetlen elnyomás éveit idézi. Gyulai gróf Teleki Domokosnak, a reformkor fentebb ismertetett egyik vezető tagjának titkáraként került fel Pestre. 1851 májusában a gróf batárján tette meg erdélyi útját Kolozsváron, Tordán és Marosvásárhelyen keresztül Gernyeszegré, a Telekiek kastélyába. Útirajza eredetileg névtelenül jelent meg, talán éppen gróf Teleki Domokosra való figyelemmel, nehogy valaki a megjegyzéseit a gróftól származó politikai nyilatkozatnak minősíthesse. Mert ez a kor a titkolódzás, a lábujjhegyen járás, az eléggé óvatosnak lenni nem tudás kora. Ez az a kor, midőn minden szobafal egy-egy hallgatódzó nagy számárfül, és a cenzura önkényének kiszolgáltatott író sokszor önnön gondolatainak gyilkosa. Így ez az Erdély természeti szépségeit dicsérő, színházi és irodalmi viszonyait bíráló kis útirajz is egy darab Erdély történetéből. Gyulai tréfás műfaj-

meghatározása szerint: «szerelmes levél a hazához». róink Világos után is ugyanolyan határozott hivatástudattal szolgálták az unió ügyét, a Maros-Szamos-Olt és Duna-Tisza-Dráva-Száva örök egységének eszméjét, mint a megelőző fél-században Kazinczy óta.

Deák Farkas szintén az erdélyi adatgyűjtő történész-nemzedék egyik tagja, akinek «Magyar hölgyek levelei» c. munkáját ma is olvassák. Serdülő ifjú korában saját bőrén tapasztalta az elnyomó rendszer kegyetlen megtorló intézkedéseit. A marosvásárhelyi református kollégium VII. osztályú diákjaként belesodródott a szerencsétlen Makk-féle összeesküvésbe. Makk József, volt negyvennyolcas honvéd tüzérezredesnek sikerült 1851 június havában a Kiutáhiában internált Kossuth Lajos beleegyezését megnyerni, hogy Magyarországon titkos szervezetet létesíthessen, azért, hogy alkalmas időben a forradalom az ország minden pontján egyszerre törhessen ki. E titkos szervezet «Évszaki rendszer» nevet viselt, mert megalkotásához alapgondolatul az időrendszert vette. A Bukarestből irányított naiv kísérlet azonban kitudódott, az összeesküvés öt vezetőtagját kivégezték, köztük Török János marosvásárhelyi ref. kollégiumi tanárt, negyvenhetet pedig 5–18 évi várfogságra ítélték, köztük Deák Farkast, aki a maga 12 esztendejéből kettőt Erdélyben, hármát Josephstadtban töltött ki. Azután kegyelmet kapott. Emlékiratait érdemes egybevetni Földy János nagyváradi jogakadémiai tanár «Világostól Josephstadtig 1849–1856» c. nemrég kiadott naplójával.

Az elnyomatás nehéz éveiben Erdély egyedül szellemi téren fejthette ki némileg erőit. Az ilyirányú törekvéseket egyik legnagyobb fia, gróf Mikó Imre, «Erdély Széchenyije» fogta össze. A «Kolozsvári Közlöny» mellékleteként megjelent «Erdélyi Múzeum» 1856. évfolyamába írt programmértekezése Erdély művelődéstörténetében korszakalkotó jelentőségű. Gróf Mikó Imre kitűnő szervező képessége és áldozatkészsége váltotta valóra a sokszázéves tervet: az erdélyi tudós társaságnak, az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek létrejöttét. A legsúlyosabb időkben ez a szervezet tartotta fenn az erdélyi tudományosságot múzeumával, könyvtárával, levéltárával, folyóiratával, könyvkiadványaival és vándorgyűléseivel. Az erdélyi magasművelődés ügyét ez az intézmény mentette át egy jobb korba, múzeális gyűjteményeivel lehetővé téve azt is, hogy az 1872-ben létrejött kolozsvári tudományegyetem zökkenés nélkül kezdhesse meg működését.

Gróf Mikó Imre az 1860-as években sokat tett az unió érdekében is. Midőn 1867-ben a kiegyezés megtörtént, gróf Andrássy Gyula a közlekedésügyi tárcát Mikónak ajánlotta fel. Néhány nappal a kormány kinevezése után, 1867 február 17-én királyi kézirat jelent meg, amely Erdélynek Magyarországgal való egyesülését véglegesen megerősítette; ezzel egyidejűleg az uralkodó megszüntette az erdélyi udvari kancelláriát és az erdélyi kormányzók elnökét állásától felmentette. Erdély Magyarországgal való uniójának végleges megerősítésére és végrehajtására hozta a pesti országgyűlés az 1868-i XLIII. törvénycikket, amelyet I. Ferenc József 1868 december 6-án szentesített. Az említett két intézkedéssel Erdély politikailag beleolvadt Magyarországba. Mindaz, ami Erdélyben 1867-től 1918 végéig történt, a magyar állam történetébe tartozik.

*

A történelem néha megismétli önmagát és próbára teszi a nemzetek emlékezőtehetségét.

Erdély földje, könnyel és vérrel áztatott drága fekete földje, kemény szikláival és szelíd lankáival, félszázad mulva új tragédia színhelye lett. Azok a nemzetiségi törekvések, amelyek már az unió nemzedékeiben kiváltották a védekezés mozdulatát, most hirtelen fordulattal, egy diplomáciai grand-guignol következtében teljesebben mentek. A román népi terjeszkedés, a nemzetiségi elkülönülés gondolata, mely azóta mint dákoromán törekvés már történetelméleti konstrukciót is koholt magának, több megghiúsult kísérlet után, szívós kitartással, ugrásra kész lesbenállásával elérte célját. 1918 fekete karácsonyán Erdély földjét elárasztották a rongyos és rendetlen, nem a hódítás büszkeségétől, hanem csak a vakszeremcsétől elkapott regáti csapatok. Ilyen a törökvilág óta még nem volt! A Balkán határai a Maroson túl a Királyhágóig terjeszkedtek, az európai Erdély behullt a balkáni tarka, lármás zürzavarba. Az ezeréves fának elvágták gyökereit és elrekesztették a magyar lélek közös forrásait, épp oly esztelenül, mint ahogy minden értelem nélkül, minden értelem ellenére szakadtak meg utak, sinek, pályák, tervek és jövők ... Voltak hónapok, amikor Erdély magyarsága úgyszólván teljesen el volt zárva testvéreitől és voltak a kétségbeesésnek sötét napjai, amikor a remény már-már elmerült. Az egyesülés hite, az eljövendő újabb unió gondolata ösztönösen mégis tovább élt az emberekben.

A huszonkét év keserves rabsága új iskolát járatott ki Erdély magyarjaival. Aki felül volt, alul került, aki tollal és karddal vitézkedett, napszámos sorba süllyedt, a másik oldalon viszont ugyanennyi rációval került a bocskor az asztalra. Kemény iskola volt, de nem volt haszontalan. Nálunk még kevesen tudják, sokan nem is akarják tudni, amit Erdélyben mindenki tud, hogy ez a huszonkét esztendő gyökeresen felforgatta a társadalmat, megrázta az embereket, emberebbé és testvérebbé tette őket. Vallaniok és vállalniok kellett sorukat! Vastörvények, paragrafus nélküli láthatatlan törvények parancsa szerint dolgoztak, szervezkedtek, kapaszkodtak az erdélyi földbe, a lábuk alól kihulló ősi földbe: «Ahogy lehet!»

Észak-Erdély felszabadulásának ünnepe még csak tegnap volt. Vérben és vasban, a küzdelmes mában is érezzük még, s érezzük sokáig annak szivet facsaró, kielégítetlenségében is forró örömét. Egy második uniót értünk meg, fájdalmasabbat és boldogabbat, mint az első volt, de tanulságosabbat is. A hazatértek örömmel együtt elhozták a kisebbségi sors keserű leckéjét. Erdély bércei és emberóriásai fennszóval hirdették az elmúlt századokban, őket a legutóbbi évtizedek még külön is megtanították arra, hogy aki egész életet akar, túl a máj sötét napokon, boldogabb jövőt és szebb holnapot, aki Erdély hegyeit és völgyeit meg akarja tartani: tudjon felemelkedni magosra, csúcsokra, tetőkre – s messzire nézzen!

És ez a lecke Erdély legnagyobb öröksége.

Bisztray Gyula